

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Педагогічний коледж

Марія Верхоляк

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

ОСОБИСТОСТІ

*Методичні рекомендації для самостійної роботи
студентів I курсу спеціальності 231 «Соціальна робота»
з курсу «Педагогіка»*

Львів-2019

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Педагогічний коледж

Марія Верхоляк

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

ОСОБИСТОСТІ

Методичні рекомендації для самостійної роботи
студентів I курсу спеціальності 231 «Соціальна робота»
з курсу «Педагогіка»

Львів-2019

УДК 37.015.31:17.022.1

Рецензенти:

Михайлишин Р. Р. – викладач педагогіки, викладач-методист, голова циклової комісії викладачів педагогіки та психології

Равчина Т. В. – канд. пед. наук, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Львівського національного університету імені Івана Франка

Верхоляк М. Р. Моральне виховання особистості : методичні рекомендації для самостійної роботи студентів I курсу спеціальності 231 «Соціальна робота» з курсу «Педагогіка» / Марія Верхоляк. – Львів. : «Растр-7» , 2019. – 82 с.

У методичних рекомендаціях розкрито сутність моральності як мети виховання; описано один з провідних методів виконання – переконання; висвітлено окремі загальнолюдські і християнські цінності, які є фундаментом морального виховання; охарактеризовано завдання, принципи, методи, засоби і прийоми морального виховання в контексті народної педагогіки.

Методична розробка містить завдання для самостійної роботи студентів з питань морального виховання, а також низку педагогічних ситуацій, які можуть бути використані на практичних заняттях з метою утвердження завдань, форм і методів морального виховання.

Рекомендовано соціальним педагогом, педагогам, батькам і для всіх, хто займається вихованням та розвитком дітей.

Розглянуто і схвалено на засіданні
циклової комісії викладачів
педагогіки та психології

Протокол № _____ від _____ 2019 р.

Голова _____ Р. Михайлишин

© Верхоляк М. Р., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
1.МОРАЛЬНІСТЬ ЯК МЕТА ВИХОВАННЯ	7
2.ПЕРЕКОНАННЯ – ПРОВІДНИЙ МЕТОД МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ	13
3. ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ І ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ - ФУНДАМЕНТ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ.....	20
4. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ	23
4.1.Завдання морального виховання в контексті народної педагогіки	23
4.2.Основні принципи морального кодексу українського народу	26
4.3.Методи, засоби і прийоми морального виховання	29
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНІ СИТУАЦІЇ	32
МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ (НАРОДНА МУДРІСТЬ, МУДРІСТЬ ІНШИХ НАРОДІВ)	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82

ПЕРЕДМОВА

Сенсом життя окремої людини і людської спільноти в цілому є, передусім, продовження людського роду, тому в центрі діяльності суспільства має бути людина, її фізичний і духовний розвиток, а найважливішим напрямком діяльності кожної людини незалежно від національності, віросповідання, професії має бути виховання в широкому розумінні цього слова. Упродовж ХХ століття основний вектор соціально-економічної діяльності був спрямований на вирішення технічних проблем. Людина стала додатком до техніки, “коліщатком і гвинтиком пролетарської справи”. В результаті воєн, репресій, геноцидів, науково-технічної революції та інших чинників всупереч природі відбулася девальвація Людини.

Чи може людська спільнота, переступивши поріг ХХІ століття, залишатися у своїй діяльності на попередніх позиціях? З усіх поглядів — ні. Треба шукати нові шляхи і підходи у всіх сферах діяльності. Важливо осмислити, на думку академіка В.Г. Кременя, основні загальноцивілізаційні тенденції, що будуть актуальними у ХХІ ст. і впливатимуть на всі сфери діяльності людини і подальший суспільний розвиток. Суспільство стає все більш людиноцентристським. Індивідуальний розвиток кожної особистості — головна передумова соціально-економічного прогресу. “Ось чому найпріоритетнішими сферами у ХХІ столітті, — слушно наголошує В.Г. Кремень, — стають наука, як сфера, що продукує нові знання, та освіта, як сфера, що олюднює знання і, насамперед, забезпечує індивідуальний розвиток людини”¹.

У міжнародному змаганні успішно просуватися вперед зможе лише та країна, яка забезпечить розвиток визначальних сфер діяльності — передусім інтелектуальної. При цьому не варто забувати, що найбільшою цінністю є Людина. І не лише її інтелектуальне багатство, а й високий рівень вихованості, морально-духовне багатство.

Кожен громадянин повинен володіти відповідними знаннями в царині виховання як обов’язковим освітнім мінімумом.

Моральне виховання виступає провідним чинником всебічного гармонійного

розвитку особистості. Морально-духовні цінності кожної особистості є її найбільшим надбанням. Тому й оцінювати людину передусім необхідно за рівнем сформованості моральних цінностей.

Завданнями морального виховання є оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення умінь і навичок моральної поведінки, адекватної поведінки у процесі суспільних відносин.

Держава створює соціальні інститути, які мають професійно займатися питаннями виховання підростаючого покоління: дошкільні виховні заклади, загальноосвітні школи, професійні навчально-виховні заклади. Системою соціальних інститутів забезпечується підготовка фахівців у галузі освіти і виховання — педагогів. Головна роль у виконанні цього завдання відводиться педагогічним навчальним закладам.

Пропоновані методичні рекомендації для самостійної роботи передбачають надати допомогу студентам спеціальності 231 «Соціальна робота» в оволодінні науковими основами виховання.

1. МОРАЛЬНІСТЬ ЯК МЕТА ВИХОВАННЯ

Наявність великої кількості людських потреб і способів відчуття привели до своєрідних оцінок духовних цінностей. У сучасному розумінні цінності - це ідеї норми, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають об'єктивну позитивну значимість і здатні задовільняти певні потреби людей. Кожній особі притаманна своя специфічна ієрархія цих цінностей, які виступають зв'язуючою ланкою індивідуального і суспільного життя. Особистісні цінності відображаються у свідомості у формі ціннісних орієнтацій - найважливіших елементів внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань і відмежовують значимі, істотні для даної людини від неістотних, не значимих. Таким чином система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти.

З формального боку, цінності поділяються на позитивні та негативні, на відносні й абсолютні, на суб'єктивні та об'єктивні. Для нас системотворчим ядром значення складових є цінності, тобто утворення, в основі яких лежать духовні прояви людської діяльності, тобто дії, спрямовані на ідеал, ідеальне, тобто те, до чого прагне людина. Адже „виховання - це гармонійний і рівномірний розвиток людських сил”, або детальніше, „розвиток людських сил методом, що заснований на природі духу, який розкриває всяку здібність духу, який будить і живить будь-який природний принцип життя, який уникає всякого однобокого розвитку і дбайливо розвиває всі прагнення, на котрі опирається сила і гідність людини”.

Виховання - основа духовності. Однак, щоб стати таким, воно повинно мати відповідний зміст, орієнтир на загальнолюдські цінності, світову і національну культуру, вмещувати вивчення молодим поколінням основ філософії, релігії, етики, естетики, історії, природознавства... основна функція виховання полягає в продукуванні культури через людину, а точніше - в людині. Абсолютною цінністю виховання є дитина, людина, як міра всіх речей. Людина - це і мета, і результат, і головний критерій оцінки якості виховання. Виховання в людському вимірі - це гуманістичний, особистісно-орієнтований процес.

Для виявлення особистісно-орієнтованого виховання важливо зрозуміти, на який образ людини воно спрямоване. Спираючись на досягнення сучасної антропології, можна стверджувати, що людина являє собою єдність трьох сутностей: природної, соціальної, культурної. Відповідно до цього дитину необхідно розглядати у трьох вимірах: як сутність природну, соціальну і культурну. Виокремлення цих сутностей не означає, що вони існують в дитині самі по собі. Адже людина - сутність цілісна. Недаремно основою її розвитку на всіх вікових етапах визначається суперечність між соціальним і біологічним, природним началом, і єдино правильний шлях її вирішення - це „окультурювання” людських потреб. Педагоги минулого століття намагалися людину природну якомога швидше зробити людиною соціальною, ігноруючи накопичений нею культурний шар. Однак між природою і соціумом лежить культура, яка об’єднує і допомагає вирішити суперечності між природним і соціальним началом в людині. Лише через культуру відбувається природне входження в соціальне життя. Культура - синтез усього бажаного в історії: із неї нічого не вилучають, в неї однаково входять релігія, держава, мистецтво, сім’я, врешті-решт, весь устрій життя особистісного і суспільного. Усе це, наскільки воно плекається, проростає і навіває на людину одну складову за іншою, збагачуючи її серце, підносячи розум, скріплюючи волю. І навпаки, наскільки це руйнується, з людини сходить одна риса за іншою, поки не залишиться вона простою, оголеною від усього, як тоді, коли вийшла із лона природи.

Моральне виховання виступає головним чинником гармонійного всебічного розвитку особистості. Морально-духовні цінності кожної особистості є її найбільшим надбанням. Моральні норми - основні правила всякого людського співжиття, вироблені протягом тисячоліть морального розвитку суспільства, є складовою загальнолюдської моралі.

Специфіка морального виховання залежить від особливостей моралі як форми суспільної свідомості. Вона відображає соціальну дійсність у вигляді специфічних уявлень про добро і зло, що закріплюються у свідомості людей як принципи, норми, ідеали, покликані регулювати людську поведінку з метою збереження і

розвитку суспільства як цілого.

Моральні норми як засоби і форми регуляції поведінки виконують у суспільстві важливі й різноманітні функції. Вони утворюють нормативно-ціннісну систему культури суспільства, покликану забезпечити стабільність і стійкість соціальної системи, упорядкувати відносини людей. Моральні цінності виступають як засоби накопичення, збереження і передачі соціального досвіду. Завданнями морального виховання є оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення умінь і навичок моральної поведінки, адекватної поведінки у процесі суспільних відносин.

У процесі засвоєння соціального досвіду формується досвід індивідуальний, який виявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах, етичних настановах та інших виявах особистості. Сутність виховання полягає у виробленні моральної позиції, ціннісних орієнтацій, інтересів і потреб. Механізм засвоєння духовних цінностей - процес двосторонній, у ньому взаємодіють зовнішні соціальні фактори і власна активність індивіда. Морально виховану особистість характеризують саме усвідомлення прийняття моральних принципів і норм як принципів і норм власної поведінки, почуття морального обов'язку, честі, коли вимоги суспільства до особистості стають внутрішніми вимогами особистості до себе.

Проте було б помилково вважати, що цей процес здійснюється за законами, спільними для всіх людей. Звичайно, людина сама повинна прийняти ці моральні якості як свої власні («засвоїти»). Людину не можна силою примусити прийняти моральні цінності, вона сама повинна прийти до них добровільно, своєю суттю, совістю. Саме тому моральне виховання - чи не найскладніша проблема всіх наук про людину.

В процесі виховання людиною має бути засвоєна суть суспільних цінностей і на цій основі вироблена її власна моральна позиція. Потреба у моральній поведінці включає готовність до самостійного вибору поведінки залежно від життєвої ситуації.

Основою морального вибору є мотиви поведінки; моральний вчинок визначається не лише розумінням обов'язковості тієї чи іншої поведінки, а й

усвідомленням її необхідності для інших і себе. Не слід вважати, що моральна поведінка - це якась особлива сфера в діяльності людини. О.Дрогобицький підкреслював, що будь-яка дія людини, її поведінка може бути оцінена з морального боку: мораль, зазначав він, - не відособлена сфера діяльності людини, її поведінки, а специфічний спосіб її регуляції, що не залежить від предметного змісту дії. Тому у вихованні треба враховувати різноманітність проявів моральної вихованості, багатоаспектність її аналізу. Моральне виховання повинно мати на меті не лише сформувати знання про норми і звички моральної поведінки, а й виховати моральну спрямованість особистості. Вихована людина - та, в якій сформовані потреби, прагнення моральної поведінки. Інакше кажучи, справді вихована людина не та, яка може поводитися морально, а та, яка не може поводитися інакше.

Регулятивна функція моральних цінностей полягає в тому, що вони спонукають «смысловим впливом» закладених у них цінностей. За теорією О.М.Леонтьєва, «... власне психічним фактором - фактором мого життя і є те, що я оволодіваю чи не оволодіваю даним значенням і засвоюю його, і те, наскільки я ним оволодіваю і чим воно стає для мене, моєї особистості; останнє залежить від того, який суб'єктивний, особистісний зміст воно для мене має». Моральні вимоги лише тоді стають регулятором поведінки, коли зміст їх відчутий особистістю, внутрішньо прийнятий. Саме тому у вихованні такою малоефективною є мотивація «Ви повинні...». Педагогічна майстерність у тому, щоб підвести людину до самостійного вибору. Не випадково одна з найвпливовіших ідеологій, що існують у світі, - релігія - заснована на вірі, а не на переконанні, і звертається не до всіх, а до кожного особисто; головні релігійні заповіді складають значну основу загальнолюдських цінностей.

Механізм втілення моральних норм в індивідуальній поведінці складається з таких компонентів, як інформативний - знання норми й усвідомлення її значення, виходячи з моральних принципів; мотиваційна - бажання виконувати; компонент поведінки - дія по виконанню, тобто вчинок чи кілька вчинків. Під вчинком розуміють спосіб вибору поведінки. Тому в оцінці поведінки слід виходити не

лише з результату вчинку, а враховувати, під впливом яких мотивів він здійснений. Оскільки в основі механізму засвоєння моральних цінностей лежить усвідомлено емоційне ставлення до них, завдання виховання - створити відповідні умови для формування такого ставлення. В цьому питанні масова практика схиблює як на недооцінці ролі свідомості й етичної освіти, так і на крайньому вербалізмі, переважному роз'ясненні принципів і норм у відриві від організації відповідної поведінки.

Отже, процес засвоєння моральних цінностей здійснюється як на раціональному рівні - коли норми сприймаються як необхідне, доцільне, корисне для суспільства і для самої людини, так і на особистісному - коли моральні вимоги перетворюються на життєву потребу особистості, звичку діяти відповідно до суспільних зразків. Мотивом реалізації на даному рівні виступає сама норма як єдино вірний і можливий спосіб поведінки.

Оволодіння першими простими навичками моральної поведінки ще не означає засвоєння моральної норми. Необхідне формування моральних стимулів, мотивів, здатних втілити ту чи іншу цінність у акт поведінки, дію. Вчинок набирає морального змісту тоді, коли у ньому виявляється ставлення до інших (людей, груп людей, суспільства). Наступний етап засвоєння моральних цінностей, таким чином, пов'язаний з усвідомленою практикою вчинків, з моральним вибором. На даному етапі особливого значення у вихованні набувають педагогічні умови організації моральної практики вихованців. Взаємовідносини дітей з їх членами сім'ї, дорослими, однолітками та іншими людьми повинні бути організовані таким чином, щоб у них була втілена модель тих моральних цінностей, якими оволодівають діти. А також можливість самостійного вибору способу поведінки.

Головне завдання виховання, як зазначав С. Рубінштейн, полягає у тому, щоб тисячами ниток зв'язати людину з життям так, щоб з усіх боків перед нею вставали значимі привабливі цілі: «Виховна робота, яка обмежується пред'явленням певних суспільних вимог, не враховує, що виконання зовні поставлених вимог легко може перетворитися лише на зовнішнє виконання їх. Метою ж повинне бути формування в людини таких внутрішніх прагнень, які відповідають не букві, а духу моральних

вимог суспільства, з яких у порядку внутрішньої закономірності випливали б моральна поведінка». Виховний ефект досягається взаємозв'язком моральної освіти, формуванням гідних моральних почуттів, накопиченням досвіду моральної поведінки.

Дитина долучається до світу людських цінностей не у формі споглядання, а діяльно, активно. Завдання педагога - допомогти дитині усвідомити основи цього світу.

2. ПЕРЕКОНАННЯ – ПРОВІДНИЙ МЕТОД МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Вибір методу більшість науковців "пов'язують з його відповідністю цілям виховання та вимогам суспільства. На жаль, і досі побутує думка, що виховання — це просвітницький процес, для якого визначальним є вплив слова. Тому в своїй практичній діяльності вчителі віддають перевагу методам словесно-інформативного характеру, а також заохочення та покарання. Дитина ж у цьому разі виступає здебільшого лише об'єктом впливу вихователя.

Спрямоване осмислення педагогічних поглядів стосовно виховних методів в історичному ракурсі дозволяє вичленити ряд фундаментальних вимог, яким вони мусять відповідати.

1. Усвідомленість дій вихователя.
2. Дозованість моральних приписів.
3. Використання вчинкові-спрямованої виховної дії.
4. Від виховної дії навіювання до виховної дії переконання.
5. Врахування у виховній дії спадкової природи вихованця.
6. Культивування розвивально-оптимістичної позиції вихованця.
7. Об'єктивність оцінювання вихованця.
8. Запобігання міжсуб'єктним ситуаціям.
9. Визнання особистості дитини і не доторкання її особистості.

Генетичний аналіз моральнісної властивості свідчить, що адекватним для розв'язання завдання його формування може бути лише метод, який дозволяє найбільшою мірою викликати у вихованця внутрішню працю стосовно моральнісних вимог. Таким є метод переконання, який ґрунтується на здатності суб'єкта засвоювати елементи культурної поведінки, розуміти обґрунтованість моральнісних вимог, усвідомлювати необхідність їх прийняття й дотримання. Метод переконання спрямований на формування вміння здійснювати несуперечливий і диференційований аналіз внутрішнього стану людини як суб'єкта моральнісного вчинку. Проте, на сьогодні метод переконання виявився найменш

науково розробленим, що безпосередньо позначається на його перетворювальній ефективності.

Важливою ланкою процесу переконання є форма, в якій має пропонуватися моральнісна норма. Відомо, що знання про моральнісні стосунки, як і всі інші знання, фіксуються у наукових поняттях. Здавалось би, що найкращий спосіб усвідомлення моральнісних стосунків — формування у дітей відповідних абстрактних знань про них, які виявляються в умінні визначити те чи інше моральнісне поняття: справедливість, чесність, відповідальність та ін. Але, на жаль, за такої форми пропонування моральнісних знань у школяра не виникає бажання поводити себе відповідним чином.

Інакше кажучи, засвоєні таким чином моральніші норми не стають для особистості цінністю. Тому їх треба демонструвати у формі реальних вчинків, дій, або ж їх моделей. На підставі сприйняття певного вчинку у вихованця формується його образ у всьому багатстві конкретної ситуації. Оскільки школяр бачить усі етапи вчинку, особливо його результат, у нього - з правильного виховного керівництва - виникає емоційне переживання, яке дає поштовх до дії.

Проте створення ситуацій, які хвилюють вихованця, — це лише перший крок у виховній роботі педагога. Уявімо собі, що на цьому етапі й закінчуються виховні зусилля. Чи можемо ми сказати, що школяр повторить поведінковий акт, якщо постане потреба? Аж ніяк не завжди, оскільки постійно виявляється психологічна особливість, за якої те, що хвилювало дитину вчора, сьогодні такого ефекту не дає, вона стає індиферентною до певних подій, явищ.

Зняти вплив цієї особливості можна за умови, якщо кожного разу збагачувати виховну ситуацію новими для школяра відтінками, які викликали б у нього емоційне переживання. Зрозуміло, що створення повторюваних ситуацій з елементами новизни — справа вельми складна. Але навіть якщо виховні впливи сприяють цій меті, все ж такий спосіб виховання не може бути головним. Ідучи лише таким шляхом, у школяра можна виховати недостатньо свідому моральнісну поведінку, яка за своєю психологічною природою подібна до наслідування, характерного для дошкільнят. Доцільно водночас зі створенням ситуацій, що

хвилюють, вести роботу по розгортанню у вихованця мислительної діяльності щодо свідомого прийняття ним моральнісної вимоги. Така діяльність є ніщо інше, як звертання думки вихованця на самого себе. Це значить, що виховання по суті може бути лише самовихованням, роботою людини над самою собою.

Потрібно зазначити, що внутрішня діяльність надзвичайно складна й довготривала. Тут неможливо обмежитися чітко визначеним інтервалом часу. Та й викликати мотив до такої діяльності також важко. Річ у тім, що дитина легше включається у мислительний процес стосовно різних предметів і явищ довколишньої дійсності, позаяк завдяки багатству своїх зовнішніх ознак довколишній світ є достатньою для розгортання мислення спонукальною силою. Отже, лише емоційно насичене сприйняття моральнісної вимоги може викликати у школяра внутрішню працю з осмислення її у нерозривній єдності з самим собою.

Ця праця має бути спрямована передовсім на формування у школяра здатності виділяти почуття інших. Вихованець має вміти визначити почуття людини, котра потребує, наприклад, допомоги, усвідомити, як вона себе почуватиме, якщо їй у чомусь відмовлять або допоможуть, до яких наслідків це приведе. При цьому зовсім не обов'язкове наукове визначення школярем почуття; він його може зрозуміти остільки, оскільки сам його пережив.

Отже, зрозуміти психологічний стан іншої людини школяр може за умови, що він пам'ятає свої колишні емоції й відчуття. Якщо в його особистому досвіді відсутні ці знання, у нього неможливо викликати емоційний відгук до іншої людини. Із цієї тези випливає, що розвиток у вихованця здатності розуміти душевний стан іншої людини здійснюється з появою у неї самосвідомості.

Істотною умовою у праці з усвідомлення моральнісної вимоги є формування у дитини здатності стати на точку зору іншої людини. Наукові дані й результати педагогічної практики переконують, що виховні невдачі пов'язані переважно з несформованістю у особистості цієї здатності. Труднощі в її формуванні зумовлені тим, що в емоційних процесах людини завжди певною мірою зберігається егоцентризм. Він і призводить до того, що людині надзвичайно важко поступитися власним інтересом перед інтересом іншої людини, колективу або суспільства

загалом. Враховуючи це, у вихованця треба розвивати готовність підходити до кожної людини не абстрактно, а в усій її конкретності, незалежно від власних уявлень. Тільки там, де до особистості іншого ставляться як до найдорожчого, долається індивідуалістичне світосприйняття. З віком у дітей зростає здатність зрозуміти позицію іншого, позаяк у них підвищується інтелектуальний рівень, збагачується власний соціальний досвід.

Психологічні дослідження свідчать, що глибина усвідомлення школярем моральнісної вимоги є необхідною умовою виникнення у нього емоційного переживання. Глибоке усвідомлення вимагає від вихованця розвитку певних мислительних умінь. До них належать передовсім уміння виокремлювати у запропонованій вимозі судження, які складають її зміст. При цьому важливі їх кількість і особливо одночасне врахування їх у мислительному процесі.

У зв'язку з цим доцільно використати поняття "пізнавальна складність" — показник, який дозволяє оцінити кількість суджень, які школяр ураховує водночас. Школяр, котрий перебуває на вищому щаблі пізнавальної складності, володіє більш диференційованою системою виміру для здійснення глибокого усвідомлення у порівнянні з тим, хто перебуває на нижчому щаблі. Більш диференційований зміст, який виступає результатом аналітико-синтетичної діяльності мислення, несе в собі більшу об'єктивну готовність для породження процесу емоційного переживання. Наявність глибокої аргументованості моральнісної норми здатна забезпечити більш високий рівень усвідомлення того, чому треба дотримуватися тієї чи тієї моральнісної тези, що водночас творить сприятливі умови для її прийняття дитиною й формування позитивного до неї ставлення.

Важливе місце у виникненні емоційного переживання як результату глибокого усвідомлення моральнісних норм, наданні їм психологічної цінності відіграє здатність вихованця до самокритики. Вона дозволяє адекватно сприймати протиріччя між актуалізованими потребами, устремліннями, психічними станами та запропонованою йому моральнісною вимогою. У ширшому виховному плані самокритика допомагає зрозуміти конфлікт між реальною поведінкою та

прийнятими в суспільстві цінностями. Самокритика сприяє також узгодженню вичленованих суджень, які складають зміст моральнісних вимог, зведенню їх в єдину систему.

Кінцевою метою роботи педагога з формування у вихованців готовності стати на точку зору іншої людини має бути їхня готовність до емоційного відгуку, який став би імпульсом, рушійною силою певного вчинку. Звідси впливає один з важливих виховних прийомів — розігрування ситуацій, де кожна дитина виступає у різних ролях: того, хто допомагає, того, хто потребує допомоги, того, хто скривджений, та ін. У дитини, котра пережила себе у різних ролях, поліпшується моральнісна поведінка. Щоб прискорити акт переходу глибокого усвідомлення моральнісного способу поведінки у відповідну реальну дію, вихователю доцільно використовувати прийом її програвання подумки (в уяві). Вихованець має уявити собі вчинок від початку до кінця. План уявлення збільшує спонукальну силу емоційного переживання, веде до його практичної реалізації.

Ефективність методу переконання значною мірою залежить від того, наскільки вихованець уміє сприйняти й проаналізувати результати власного та чужого вчинку. Це вміння поряд з тим, що веде до поглиблення усвідомлення школярем моральнісних норм, сприяє також формуванню готовності передбачити ці результати. Дія цього чинника позитивно відбивається як на становленні навичок моральнісної поведінки, так і на подоланні устремлінь, бажань, станів, які є зараз. Якщо школяр здійснив негативний вчинок, вихователю варто зупинитися на внутрішньому стані скривдженого.

Виховний потенціал аналізу школярем вчинку значно зростає, якщо мислительний процес розгортається як завдання на вибір певного способу поведінки. Тому, вихованцю треба пропонувати два полярних за соціальним значенням вчинки. Наприклад, він прогнозує, що трапиться, якщо скажеш правду або приховаєш її, й на підставі цього свідомо віддає перевагу певному вчинку. Виховні ситуації у формі альтернативи, конфлікту викликають активну внутрішню діяльність, на ґрунті якої здійснюється формування того чи того моральнісного утворення. Тому їх треба вважати істотною умовою організації виховних впливів.

Вихованість особистості характеризується сформованістю у неї системи моральнісних властивостей, які відображають її ставлення до людей, колективу, суспільства, довколишньої дійсності, до самої себе. У зв'язку з цим постає закономірне питання: чи не занадто важким психологічно для дитини буде метод переконання, якщо його використовувати для розвитку значної кількості моральнісних властивостей, які репрезентують зазначені стосунки? Справді, дитина не може жити лишень у рамках обов'язку: весь час поводити себе за логікою суспільства. Спрощує таку психологічну особливість те, що свідомо прийнята певна моральнісна норма полегшує привласнення іншої, позаяк мимоволі виникає прагнення її свідомого використання. Отже, питома вага переконання у виховному процесі поступово зменшується. Крім того, цілком можливо, що емоції, пережиті вихованцем у процесі поведінки за обов'язком, виявляться настільки приємними, що у майбутньому виникне прагнення повторити її вже певною мірою задля власного задоволення.

Метод переконання спрямований на перетворення моральнісної норми на мотив, який визначає для особистості сенс її вчинку. Ця його головна мета досягалась би повністю, якби не явище підміни мотивів, коли інший мотив (наприклад, прагнення суспільного визнання, зовнішньої позитивної оцінки) здобуває за певних умов більшу силу й витісняє на задній план, знижує дієвість провідного мотиву. Відтепер вихованець має лише знання про нього, але не використовує його як регулятор поведінки. Постає, отже, завдання втримання провідного мотиву моральнісного акту. Це можливе за умови правильного використання методів заохочення. Недоцільно, наприклад, надміру вихвалити дітей, а надто за те, що дається легко, без серйозних зусиль. Треба уникати всіляких виставлянь дітей перед іншими. Тут доцільно дотримуватися правила, згідно з яким моральнісні оцінки дорослих і їх інтерес до дитячих вчинків мають бути такими, щоб вони змушували вихованця замислитися й самостійно розв'язати питання про власну моральнісну поведінку.

Звідси можна зробити висновок, що психологічно більш правильною буде дія вихователя, якщо він оцінює не особистість вихованця, а результати його

моральнісних дій у контексті певних психологічних властивостей. Саме за такого прийому вихованець буде внутрішньо ув'язувати свій образ "Я" з тими чи іншими способами поведінки й збагне, що його моральнісні властивості втілюються у відповідних вчинках, які й характеризують його як особистість. А хто ж не хоче, щоб« його вважали особистістю? І хто ж не хоче особистістю бути?!

3. ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ І ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ – ФУНДАМЕНТ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Є очевидним, що вже з давніх-давен люди намагалися знайти ціннісне ядро духовного виховання, найбільш загальні моральні основи для поведінки. Хронологічно спочатку йшлося, власне, про загальнолюдські цінності, котрі не були пов'язані з конкретним історичним періодом, конкретною культурою.

Впродовж усієї історії людства найбільший вплив на поведінку людей і на формування їх життєвих орієнтирів мали ідеології. В основі будь-якої ідеології лежать базові цінності. Розглянемо основні різновиди ідеологій і цінності, які лежать в їх основі.

1. Комунізм: основні цінності народовладдя, рівність, обмеження економічної та ідеологічної свободи.
2. Соціал-демократія: свобода, справедливість, солідарність, нерівність.
3. Лібералізм: свобода.
4. Консерватизм: незмінність традицій сім'ї, релігії. Моралі.
5. Націоналізм: обмежена етнічними рамками турбота про націю, релігію, мораль.
6. Фашизм: раса, порядок, вищість однієї нації над іншими, право сили.

Але основною цінністю будь-якого суспільства є людина. В більшості політичних систем значна роль відводиться саме особистості, її участі в розбудові й розвитку як громадянського суспільства, так і держави. Особливо високо цінується людина і її життя у християнстві. Симеон Новий Богослов щодо цього писав: «...Кожний із нас створюється Богом як другий світ, великий в середині малого цього видимого світу, як свідчить разом зі мною Григорій Богослов». Тобто, людина в етичній системі християнства незмірно дорожча не тільки за всі скарби землі, але навіть і за весь Всесвіт. Кожна окрема особистість - унікальна, неповторна. Нормальне громадянське суспільство повинно передусім прагнути до створення умов, за яких можлива реалізація людиною усіх своїх задатків і потенцій. Тому основні цінності, які панують у такому суспільстві, - це свобода, справедливість, солідарність, рівність, демократія.

У дохристиянському світі свобода мала виключно соціальне значення і поширювалася тільки на вільних громадян поліса. У християнстві ж вона трактується навіть не просто як природне право кожної особистості не залежно від її соціального стану, а як визначальна умова існування людини взагалі. Тобто свобода - не як соціальна категорія, а як етична. Таке розуміння характерне вже для Старого Завіту, що особливо чітко простежується в оповідях про виникнення рабства внаслідок порушення етичних норм (про Хама, про Вавилонський полон та ін.)

Проте весь дохристиянський світ був скутий усвідомленням спадковості гріха і фатуму. К.Ушинський писав: «Християнство, знімаючи з людини спадковий гріх, принесло людству великий і животворний принцип свободи. Над людством уже не тяжіє фатальна доля ... міфологічного неба».

Тема свободи у християнстві неоднозначна, суперечлива. У творах святих отців протиставляється свобода зовнішня, тілесна, неістинна - як свавілля гріха, як рабство духу, і свобода внутрішня, духовна, що панує над тілом. К.Ушинський з цього приводу підкреслював: «Людина, підкоряючись вимогам тіла і тваринним прагненням, перебуває у чужій для неї сфері, не є вільною; тільки підкоряючись вимогам свого духу, людина вільна, бо вона є сама дух».

Тому, і це є дуже важливо, у християнській педагогіці свобода не є самоціллю, а лише необхідною умовою. Поза нею не існує моральності, але сама свобода зовсім не гарантує останньої.

Свобода – це основоположна риса людини як творчої особистості. Вона дає кожній людині можливість вибору: вибору певних можливостей, певного шляху, добра чи зла. Згідно з християнською точкою зору, добро є одним з атрибутів Бога, а зло - це відхід від Божественного, спотворення його волі.

Свобода тісно пов'язана з такими поняттями як необхідність та відповідальність. Свобода людини пов'язана з пізнанням, чим більше вона знає, тим більше її свобода. Але не можна плутати свободи з анархією. Свобода це не лише повне задоволення всіх своїх інтересів і прагнень, а й увага і повага до свободи інших. Тому реалізувати свою свободу можна лишень через врахування

волі і прагнень інших людей. Свобода - це дуже велика відповідальність і за себе, і за ближніх, і за світ в цілому.

Із поняттям свободи пов'язані такі цінності, як толерантність, терпимість, які витікають із християнських цінностей – милосердя, співчуття, співстраждання. Людина – істота недосконала, і потрібно з розумінням і терпінням ставитися до її недоліків і помилок.

Важливою цінністю є солідарність. Солідарність - це передусім уміння правильно жити у суспільстві, допомагати іншим, усвідомлювати свою єдність з власним народом. Вона базується на розумінні людиною себе як частинки певної спільноти, даного народу чи світової цивілізації взагалі. Солідарність дуже тісно пов'язана з любов'ю, як любов'ю до ближнього, так і любов'ю до світу. Саме любов перетворює світ. Людське існування потребує одухотвореності любов'ю, бо без неї сама людина не може відбутися. У своєму устремлінні любов може бути спрямована на Бога, на людську сутність, ідею, інші явища та предмети. Вона одна з форм подолання відчуження людини від людини, і завдяки цьому мораль визнається вершиною морального ставлення до особистості. Любов дає можливість глибше осягнути ту сутність, на яку вона спрямована. Пізнаючи іншого, людина також поглиблює і власне глибинне розуміння і пізнання всього навколишнього світу.

Любов до Бога – це головна християнська заповідь. Завдяки цьому життя людини наповнюється сенсом, набуває причетності до вічності. Влучно визначив сутність любові Г.Гегель: «Істина сутність любові полягає в тому, щоб відмовитися від свідомості самого себе, забути себе в іншому «Я», проте в цьому щезненні і забування вперше опанувати самого себе». Як жодний інший моральний феномен любов являє людині повноту її душевної організації, повноту смислових і творчих потенцій буття, вона акумулює позитивну моральну енергію, що допомагає людській особистості витримувати натиск обставин, не зраджувати себе, в будь-яких ситуаціях лишатися вірною своїм ідеалам і цінностям. Через це любові в житті людини не буває забагато, головне, щоб вона слугувала внутрішньому розвитку.

4. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ

4.1. Завдання морального виховання в контексті народної педагогіки

Народна педагогіка – це величезний, неоціненний пласт культури. Соціологи розглядають культуру як систему духовних кодів, інформаційну програму, яка примушує людей сприймати те, що відбувається у світі, чинити так, а не інакше, відповідно оцінювати події. Цінності, символи, слова, значення, оцінки і соціальна поведінка в рамках однієї культури тісно пов'язані між собою.

Соціологи, культурологи і психологи виявили унікальні елементи, характерні для кожної соціальної культури. До таких М.Мід і К.Клакхон відносять:

- мову як символіку і смисл дій;
- ціннісну систему як сукупність життєвих цілей і засобів, ідеалів, світоглядів, міфів, ідеологій; ,
- символи, поняття і смисли, які надаються діям;
- типові зв'язки та взаємодії (родинні, ціннісні, ритуальні);
- зразки та еталони поведінки.

На формування моральної особистості, безперечно, впливає соціум. Адже, як підкреслюють сучасні вчені, духовна культура соціуму бере участь у формуванні світогляду (і відповідно - духовності, моральності) особистості: а) через включення елементів культури безпосередньо у життєвий досвід особистості (на рівні підсвідомості); б) через перехід ряду складових суспільної свідомості в переконання.

Саме перетворення певних складових суспільної свідомості в переконання особистості і є одним з основних завдань морального виховання.

Ядром же змісту морального виховання на основі народної педагогіки є загальнолюдські цінності, що мають свій конкретний вияв у національних цінностях українського народу.

Мораль українського народу, що лягла в основу його етнопедагогіки,

етнопедагогічного ідеалу, послідовно й безкомпромісно відстоює добродійну поведінку людини, гуманізм поглядів, благородність думок, чистоту помислів. Народна педагогіка не визнає жодних причин, які б давали підстави для відхилення від норм моралі у повсякденному житті.

Моральне виховання визначається такими основними завданнями : формування моральної свідомості, почуттів, волі і поведінки. Зокрема, формування моральної свідомості пов'язане з вихованням у дітей правильного розуміння доброго і злого, морального й аморального. Формування свідомості - це формування уявлень, понять, поглядів, думок, переконань. У народній педагогіці основними антитезами, які визнають завдання і напрям морального виховання, є: добро - зло, правда - брехня, милосердя - жорстокість, любов - ненависть. Радість - горе, життя - смерть, свобода - неволя тощо. Народна педагогіка акцентує увагу на вихованні почуття власної гідності, честі, і совісті. Гідність, честь і совість - головні атрибути репрезентації людської моральності: «Бережи честь замолоду», «Не має ні честі, ні совісті», «Яка честь, така й совість».

Народна педагогіка освячує й такі високі духовні цінності, як віра, надія, любов: «Віра гори перевертає», «Хто має надію, той молодіє». Українська народна педагогіка приєднує до системи духовно-морального розвитку особистості також й релігійне виховання, побудоване на основі віри в Бога і сповідування християнської моралі (молитви, заповіді Божі, святкові відправлення, художні розписи, ікони, церковний спів, ілюстрована Біблія, церковний календар, колядки, молитовник). Християнська мораль органічно переплетена з мораллю народною. Відомими в народі є сім діл милосердя: нагодувати голодного, напоїти спраглого, одягнути голого, прийняти подорожнього, допомогти недужому, відвідати в'язня, поховати померлого, а також дев'ять плодів Святого Духа: любов, радість, мир, терпіння, доброта, милосердя, віра, лагідність, отримання. Важливими християнськими чеснотами є мудрість, мужність, справедливість і доброта. Народ моральними вважав цнотливих, шляхетних, добродійних, праведних, носіїв людської гідності, честі, людяності.

Еталоном, своєрідним кодексом справжньої людської моралі є риси, притаманні

українському народу: патріотизм, любов до рідного краю, повага й шана праці, простота, скромність, миролюбність, гостинність, відвага, мужність, товариська солідарність, вірність друзям, правдивість, чесність, людяність, дружба, оптимізм, совість, вдячність, охайність, любов до ближнього любов до природи, віра в краще майбутнє, ввічливість.

Висока народна мораль включає в себе і вірність у коханні. Зрада дружбі чи коханню розцінювалась у народі як великий злочин. Народ опоетизовував чисте кохання юнака і дівчини, визнавав єдино можливий шлюб за любов'ю, згодою батьків. У хлопців народна педагогіка з раннього віку виховувала своєрідне лицарство. Пошана до матері, до бабусі, переростала в пошану до дівчини до майбутньої дружини. У дівчаток з перших років життя виховувались ніжність та жіночність.

Взагалі моральне виховання у нашого народу охоплювало :

- приклад батьків, старших членів родини, оточуючих людей;
- громадську думку («А що люди скажуть?»);
- поділ занять і праці за статтями;
- обрядовість, звичаєвість;
- одяг, прикраси тощо;
- настанови, переконання, заборони;
- покарання.

Усе це, з погляду наукової педагогіки, – засоби, прийоми і методи морального виховання. Українська народна педагогіка виховує, плекає в молоді почуття чистої любові, але категорично засуджує вільне, легковажне ставлення до цього почуття, яке в народі називається безчестям. Збезчещена дівчина приречена на загальну зневагу.

В українській етнопедагогіці вчинки людей, спілкування, поведінка пов'язані зі згадкою про Бога : «Без Бога - ні до порога», «Боже поможи», «Слава Богу», «З Богом, сину», «Побійся Бога».

Гарантом моральності була громадська думка. Загально етичною була повага до старших і жінок.

4.2. Основні принципи морального кодексу українського народу

Впродовж свого існування український народ виробив багату систему цінностей, заповідей і принципів життя. Ось найважливіші з них :

1. Любов до рідного краю, працелюбність, людяність, самоповага - основа моралі: «За рідний край - хоч помирай».

2. Любов до Батьківщини, готовність її захищати, боротися проти соціального гноблення і несправедливості, єднання у боротьбі. Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя свого народу, повага до інших народів - одна з головних заповідей народної моралі : «Кожному мила своя країна», «Грудка рідної землі дорожча від пуда золота», «Негідником той називається, хто домівки рідної цурається».

3. Любов до праці як основний критерій оцінки моральної гідності людини: «Без труда нема плода», «Роботящі руки гори вернуть», «Труд людину кормить». У ставленні до ледарів народна педагогіка безкомпромісна. Ледар - негідник, моральна потвора, тягар для суспільства: «Ледар живе, аби землі важче», «Ледаще на сміття годяще».

4. Справедливість, гуманне ставлення, миролюбність, гостинність, солідарність, вірність друзям, колективізм: «Два слова: мир і спокій коштують тисячі злитків золота», «Де єдність, там і життя», «Друг - твоє дзеркало», «Правду не сховаєш», «Дерево сильне корінням, а людина - друзями», «Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш», «Друга шукай, а знайдеш - тримай», «Не той друг, що лащить, а той, що печалиться».

5. Свобода, щастя і вільний розвиток.

6. Добро, доброта, щирість, творення добра людям: «Добра людина й мухи не скривдить», «З добрим дружись, а лихих стережись», «Коли природа породила людину, вона породить і доброту», «Якщо ти зробив добро - мовчи, якщо тобі зробили добро - розкажи».

7. Правдивість і чесність - основа народного ідеалу моралі: « Хліб-сіль їж, а правду

ріж», «Чесному всюди честь, хоч і під лавою».

8. Гуманізм як одна з важливих складових народної моралі. Гуманізм - це не всепрощення, це високі вимоги до дитини. Це застереження від лицемірства, привчання до моральної стійкості, чесності з самим собою, принциповості й твердості у власній оцінці, непримиримості як до чужих, так і до власних недоліків і слабостей.

9. Ввічливість і скромність: «Скромність - вінець мужності», «Найкращий одяг - скромність», «Три речі викликають любов: віра, щедрість і скромність», «Одне ввічливе слово зломить душу швидше, ніж десять ударів», «Кому скажеш «добрий день», той не забуде сказати «доброї ночі».

10. Дружба і товаришування. У народній уяві вони мали що найрізноманітніші відтінки. Діалектику становлення товариських стосунків народ образно виражає так: «Побачив раз знайомий, побачив два - товариш, побачив три - друг», «Стаду потрібен пастух, а людині - товариш», «Вовк ягняті не товариш», «Не хвали товариша - він може бути поганим, не гудь товариша - він може бути хорошим».

Вищою формою товаришування народ вважав дружбу. Що визначає дружбу? Спільність інтересів, переконань, прагнень, взаємні симпатії, готовність допомогти один одному, розділити невдачу, горе, радість, поступитися заради друга своїм благополуччям: «Друг - дзеркало друга», «Шукай друга по собі», «Якщо твій друг поганий, то ти і сам поганий», «Якщо хочеш дізнатися про людину, подивись на її друзів».

Про фальшиву дружбу народ говорить: «У кишені пусто, друзів не густо», «Друзів у радості багато, а в біді - мало». Виходячи з життєвого досвіду, народ дійшов висновку: «Зростає багатство - зростає і кількість друзів», «Коли права рука пуста, ліва з нею дружити не стане».

Народ жорстоко засуджує невірних друзів: «Нещирий друг - невилікована хвороба», «Дружбою з другом гордись, дружби з ворогом стережись», «Друзів, з якими можна ділитися таємницями, багато, але зберегти її може тільки один». Існує в народі і переконання: «Дружба на годину - рабство навіки», «Якщо друг полишив, знову його не клич».

Старий друг - це одна з ознак перевірки роками щирої дружби: «Кращий друг - старий, а кращий одяг - новий», «Все добре нове, а друг - старий», «Придбавши нового друга, не забувай старого - старого друга і стару дорогу легко втрачають». Вірного, старого друга народ радить глибоко шанувати: «Старого друга шануй більше за брата», «Якщо друг дійсно хороший, то не потрібні ніякі окуляри». Тут народ спирається на діалектику життя: старе ніколи не старіє, старіє лише нове. Берегти дружбу - одна з народних заповідей: «Науку вивчають з азів, дружбу бережуть від початку», «Завести дружбу легко, а зберегти важко», «Краще дружбу хоронити, ніж багатство все копити».

Не шукай друга без недоліків - такий мудрий народний заповіт: «Не шукай бездоганної їжі - залишишся голодним, не шукай бездоганного друга - залишишся один». Справжній друг той, хто сміливо говорить правду в очі, і готовий вислухати те саме на свою адресу: «Камінь, кинутий другом, голови не поранить», «Краще вислухати докір друзів, ніж втратити їх».

Народ радить дотримуватись такту в дружбі: «Якщо в тебе є друг, навідайся до нього, щоб стежка до його дому не заросла травою», «Дружні стосунки подібні меду». У дружбі треба знати міру: «Якщо твій друг стане медом, не злижи його повністю». Дружба - це людська потреба і соціальна цінність: «Життя без друга, що їжа без солі», «І мудрій людині потрібен друг, і сильній людині потрібна підтримка», «Найчужіша країна та, де нема друзів».

У народному розумінні дружба - це символ згуртованості, сили і доблесті: «Де дружба, там і сила», «Дерево сильне коріннями, а людина - друзями», «Сила птаха - у крилах, сила людини - у дружбі».

Моральні заповіді народної педагогіки мають застережливе спрямування, їх мета - запобігти необачним вчинкам. Вони застерігають від таких серйозних моральних вад, як підступність, нещирість і хитрість («Лиха людина - як хвороба: усе запакостить», «Не копай іншому яму, бо сам у неї вплигнеш», «Хитрощами довго не проживеш»), крутість і шахрайство, скупість і зажерливість («Тонув - сокиру обіцяв, витягли - топорища шкода», «Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить»), нечесність («Поганому виду нема стыду», «Що собі не мило, то й людям

не зич», «Краще не обіцяти, як слова не здержати»).

Народна мораль допомагає викорінювати людські вади, засуджує підступних, нещирих, хитрих, скупих, зажерливих, безсовісних, нахаб, брехунів, гультяїв, сварливих, невдах, байдужих, слабкодушких, п'яниць, зарозумілих, хвальків, базік, чванькуватих, марнотратників, нечемних, упертих, безпринципних: «Скупому душа дешевше гроша», «Базіка - моральний каліка», «Готовий осліпнути на обидва ока, тільки б сусід осліп на одне», «Боягуз завжди говорить про мужність», «Лукава людина словами любить, а ділами губить», «Дивиться лисицею, а думає вовком», «Чарка горілки - лиха ківш», «Заторохтіла солоха, наче діжка з горохом», «Заздрячи чужому щастю, виплакав одне око, оплакуючи свою біду - виплакав друге», «Глибока річка тече без шуму», «Поганий оратор багатослівний», «Мовчання - убрання розумного, маска дурного», «Хто обіцяв і зробив - людина, не обіцяв, але зробив - орел, хто обіцяв і не зробив - осел».

4.3. Методи, засоби і прийоми морального виховання

Методи, засоби і прийоми морального виховання, пропоновані народною педагогікою, надзвичайно різноманітні: переконання, етичні бесіди, роз'яснення, позитивний приклад, ігри та іграшки, народні традиції, свята, перебування на лоні природи, вправління у моральній поведінці, колектив, громада, народна обрядовість і звичаєвість, фольклор, народні пісні, колядки, народні перекази, думи, легенди.

Одним із поширених у народній педагогіці засобів морального виховання є засудження негативних вчинків засобом слова «гріх»: «Не бери гріх на душу», «Не гріши», «Побійся гріха».

Своєрідним підручником життя, програмою морального виховання є народні казки.

Народна педагогіка не припускає нудних і надмірних моралізувань, натомість великого значення вона надає емоційності, орієнтації на свідоме засвоєння моральних норм і правил, формуванню моральної поведінки через моральні

звички, вчинки, дії; переконанню, осудливим зауваженням, застереженням, розкриттю негативних наслідків поганого вчинку, схваленням, похвалі, гумору, здоровому жарту.

Народна педагогіка висуває вимогу виховувати дитину від її народження («Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках»). Правильне моральне виховання зумовлене його початком («Добрий початок - половина задуманого», «Гни дерево, поки молоде учи дитя, поки мале», «Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме»).

У практиці народного виховання загально визнаним є привчання дітей з першого року слухати дорослих, виконувати їхні вимоги. Але дітей не позбавляють виявлення власної розумної ініціативи. У 2-3 роки вони виконують найпростіші доручення за вказівкою. У цьому віці дітей вчили берегти іграшки, речі, бережно ставитися до рослин і тварин. Народна педагогіка не схильна ділити рослини і тварин на корисні й шкідливі. Для дітей усе живе має бути добрим, бо пізнання світу починається з добра. Бережне ставлення до рослинного і тваринного світу, любов до природи - такий народний закон. Той, хто нищить природу, виростає в черству й жорстоку людину, а то й мерзотника.

Однією з основних ознак морального здоров'я народу є піклування про слабших, дітей, калік, хворих, старих. У центрі уваги народної педагогіки чемність і ввічливість. Могутнім регулятором моральної поведінки є слово вихователя. Визначаючи моральні рамки, народна педагогіка часто вдається до внутрішнього світу дитини, апелюючи до її честі, совісті, сорому («Бережи честь змолоду», «Стид хоч і не дим, а очі виїсть», «Совість гризе без зубів»).

Народна педагогіка надає великого значення тріаді в моральному вихованні - формуванню моральної свідомості, моральних почуттів та моральної поведінки. Зважаючи на складність людської психіки, народна педагогіка шукала оптимальних шляхів морального виховання дітей («У чужу душу не влізеш», «Щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти», «Чужа душа - темний ліс»).

За народними твердженнями, засвоєння моральної істини має відбуватися через почуття, переживання і розум людини і втілюватися у її благородних вчинках.

На сьогодні актуальним є питання громадянського виховання. Серед розмаїття його завдань одним із важливих є утвердження гуманістичної чесності, повага, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, любов і пошана до своїх батьків, роду; моральна свідомість, яка дає змогу побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються моральні і протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально-ціннісну поведінку громадянина України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

1. Із державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття") випишіть завдання морального виховання.
2. Із Концепції національного виховання випишіть міркування, що стосуються змісту морального виховання.
3. Користуючись творами В.О. Сухомлинського, випишіть 5—6 суджень про завдання і зміст морального виховання.
4. Знайомлячись із твором В.О. Сухомлинського "Серце віддаю дітям", виділіть положення щодо морального виховання молодших школярів у досвіді роботи видатного педагога.
5. Із книги Г. Ващенка "Виховний ідеал" випишіть характеристики різних підходів до змісту виховного ідеалу, порівняйте їх між собою.
6. Користуючись різними науковими джерелами, випишіть моральні якості особистості, що характеризують менталітет українського народу.
7. Складіть програму діяльності сім'ї зі статевого виховання дітей.
8. Складіть трирічну програму діяльності учителя початкових класів з екологічного виховання дітей.
9. Складіть кодекс честі учителя-вихователя.
10. Доберіть 4 педагогічні ситуації, які розкривають процес формування у дітей певних моральних якостей.
11. Зверніться до джерел української народної педагогіки (прислів'я, приказки, легенди, пісні, звичаї, казки) і проаналізуйте, якою мірою в них акумульовані багатства загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей.
12. Випишіть із Біблії та Євангелія твердження, що стосуються загальнолюдських морально-духовних цінностей.
13. Ознайомтесь із працею В.О. Сухомлинського «Хрестоматія з етики» (див.: Сухомлинский В.О. Хрестоматия по етике. - М.: Педагогика, 1990) і виберіть кілька оповідань, проаналізувавши їх з погляду на процес формування моральних якостей вихованців.

14. Проаналізуйте запропоновані педагогічні ситуації з погляду утвердження у них завдань, форм і методів морального виховання.

ПЕДАГОГІЧНІ СИТУАЦІЇ

Ситуація 1

А.С. Макаренко писав: "Насправді головні основи виховання закладаються до п'яти років, і те, що все зробили до п'яти років, — це 90 % усього виховного процесу, а далі виховання людини триває, обробка людини триває, але загалом ви починаєте вкушати ягоди, а цвіт, який ви доглядали, був до п'яти років.

Яке ваше ставлення до цього висловлювання А.С. Макаренка? З наведених відповідей оберіть (на вашу думку) найбільш прийнятливі.

1. А.С. Макаренко не враховував особливостей анатомо-фізіологічного і соціально-психічного розвитку дітей різних вікових груп. Тому в кожному віці є свої "основи" моралі, свій зміст виховання, які необхідно засвоювати. Завдання вихователів і полягає у тому, щоб визначити, що є головним у кожному віці. Цьому варто вчити і виховувати.

2. А.С. Макаренко безперечно має рацію. Адже до п'яти років дитина в результаті соціального успадкування оволодіває значним пластом соціального досвіду: мовою, моральними нормами і правилами поведінки і т. п. У цей період формуються такі важливі якості як доброта, почуття, повага до людей, дбайливе ставлення до речей, охайність, працелюбство та ін. А це і складає, надійний фундамент морального багатства особистості.

3. А.С. Макаренко правий: для виховання вік до п'яти років має першочергове значення. Але він розглядає це питання дещо однобічно. Сумнівно, що до п'яти років закладаються провідні основи виховання. Думаємо, що головне в іншому. Важливо сформувати в цьому віці волю, почуття дитини. Це і буде головною передумовою виховання морального багатства особистості.

4. А.С. Макаренко помиляється. Не можна штучно ділити життя вихованців на два періоди: до п'яти і після п'яти років. Адже другий період складає 10—12 років, а на нього автор відводить лише 10 % виховних впливів. Але ж основні якості формуються в другому періоді: світогляд, почуття дружби, любові, патріотизму, інтернаціоналізму та ін.

5. Виховуючи дитину до 5 років, необхідно зосереджувати увагу на головному — здоров'ї. Тому батьки і повинні потурбуватися, аби у ці перші роки дитина росла фізично здоровою, володіла гігієнічними навичками. У ці роки дитина ще нічого не розуміє про моральні норми, правила. Усі ці якості будуть формуватися пізніше, коли дитина піде до школи. Тому немає підстав погоджуватися з думкою А.С. Макаренка.

Ситуація 2

К.Д. Ушинський, роздумуючи над проблемами громадського виховання, писав: "Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії..."

У кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим.

Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно в тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би припадним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробовувати свої власні сили..."

Висловіть своє ставлення до цих думок К.Д. Ушинського. Із наведених нижче альтернативних міркувань оберіть правильне, проаналізувавши помилковість інших.

1.3 погляду розвитку суспільства у XXI столітті навряд чи можна погодитись з цими думками педагога. Процеси міграції, інтеграції, інтернаціоналізації вивели окремі народи за рамки національної обмеженості в усіх сферах діяльності, у тому числі і у сфері виховання.

2. У середині XIX століття такі думки щодо національного громадського виховання були на часі. А в епоху науково-технічної революції, глобалізації в інформаційній сфері, необхідності підготовки поколінь до життєдіяльності в епоху ноосфери було б гальмом обмежувати процес виховання національними

рамками.

3. Життя людини пов'язане з потаємною силою божественного впливу. Людина — витвір Бога і єдиної на Землі природи. Тому для узгодження дій людства на планеті, особливо в моральному сенсі, не можна створювати штучні національні резервації для певних груп населення. Це стане гальмом на шляху духовного розвитку людності на Землі.

4. Національне виховання було і залишається наріжним каменем морально-духовного розвитку людей. Кожній нації властивий специфічний менталітет, свої національні морально-духовні цінності. Через вплив сім'ї, національну систему громадського виховання вони утверджуються, розвиваються і цим самим збагачується розмаїття усіх землян. Історія підтвердила, що ті народи, які зберегли в основі своїх систем виховання національний колорит, мають значний успіх у соціально-економічному розвитку.

5. Правильної відповіді немає.

Ситуація 3

Колись давно випало мені переглядати архів відомого вченого і серед його паперів я знайшов щоденник. Писаний він був у той час, коли вчений ще працював учителем-словесником чоловічої гімназії. Я з цікавістю перегортав пожовклі від часу сторінки, бо стежити за думкою мудрої людини завжди цікаво. Занотовувалися тут цікаві випадки на заняттях, спостереження між окремими вихованцями експериментування, повчальні діалоги з колегами тощо. Переді мною відкрився світ людини, яка систематично вела творчі пошуки оптимального впливу на своїх вихованців, гаряче прагнула якнайповніше передати власний досвід, допомогти гімназістам стати справжніми, працюючими людьми.

На одній із сторінок учений критикував свого нерозважливого колегу, який в аудиторії назвав учня дурнем тільки за те, ще той не пам'ятав якоїсь дрібниці. Далі згадувався випадок, який трапився з ним на екзамені ще під час його вступу до університету. Цей випадок чимось мені запав у душу. Я взяв клаптик і переписав

його. Ось він:

"...Коли я зайшов до аудиторії, де мав екзаменуватися, геть усе вилетіло з голови. Пам'ять здавалася дошкою, на якій я не міг розібрати жодного речення, жодного слова. Професор ставить запитання, а я немов баран круторогий, що зупинився перед новими ворітьми. Таке враження, наче я перебуваю в якомусь чудернацькому лихому сні. Є ще і кому сказати, головне — конче треба, а тут язик не повертається — прилип до піднебіння.

Глянув професор співчутливо поверх пенсне та й каже:

— Ваш загальний вигляд, а найперше очі свідчать, що ви повинні гарно відповісти, але, на жаль, це припущення нічим поки що не підкріплене. Мені здається, що ви непомірно розхвилювались.

Професор запустив млинком червоний олівець, і він жваво завертівся на полірованому столі.

— Я прошитиму вас, голубе, зробити для мене невеличку послугу. Будьте ласкаві, уявіть, що перед вами, скажімо, не чужа, незнайома людина, а ваш батько. Я розумію, це нелегко зробити, але спробуйте. Так ось, як батько, якого, сподіваюсь, ви шануєте і любите, бажає вам добра, так і я хочу, щоб ви стали гарним студентом. Давайте, голубчику, спробуємо разом скласти дефініцію. Гекзаметр, — підвівся професор — це метричний вірш із шести дактилічних стоп...

Я продовжив думку професора і на мене раптом найшло натхнення. Неначе відхилилася темна завіса, що закривала обрій, усе до подробиць пригадалося, і я легко, без запинки відповідав на запитання.

Професор сидів, похитуючись у кріслі, і уважно слухав. Потім підвівся і, потираючи руки, сказав:

— Признаюся чесно. Ні на хвилинку я не сумнівався у вашій зразковій підготовці. Ставлю цілком заслужену оцінку "відмінно". Однак раджу вам, юначе, надалі настійливо вчитися керувати собою в екстремальних ситуаціях...

Кожний викладач мусить бути поміркований і розважливий. Його висновки й оцінки знань та поведінки учнів так само важливі, як і сам процес викладання. Якби не було на екзамені такого чудового педагога, як професор, я б з тріском

провалився. Знаю, що ніколи вдруге не наважився б вступати до університету..."

Шкода, що я переписав лише одне місце із щоденника відомого вченого.

1.Формування яких моральних якостей у вихованців сприяли дії професора?

2.Який метод виховання був провідним у діяльності професора?

Ситуація 4

Петро Квочка захоплювався художньою літературою, грав на баяні, малював. Але домашніх завдань не виконував. Хлопчина кожного разу вигадував якісь причини невиконання домашніх завдань. А коли весь арсенал своєрідних "аргументів" був вичерпаний, Петя надовго зупинився на одному: "Я забув зошита". Урешті-решт учителі перестали питати учня про домашні завдання. Вони були задоволені з того, що він хоч в кінці чверті натягне на трійку.

На одному з уроків я провів фронтальну перевірку домашніх завдань. Петя заявив: "Я виконав, але забув дома зошита". Я вдав, що як новий вчитель нічого не знаю про витівки Петі. Але в класі почувся сміх

— Що трапилося? — звертаюсь я до учнів. — З вами хіба ніколи не траплялося, щоб ви забули зошита? Таке може трапитися з кожним.

— Ви пошліть його за зошитом, — радить староста. Я роблю здивований вигляд і кажу:

— А для чого посилати Петю. Хіба він завтра не принесе зошита? Я йому повністю довіряю. Треба завжди довіряти людині. Потім я звернувся до Петі:

— Йди до дошки. Домашнє завдання, що було задане на сьогодні, покажеш на наступному уроці.

Петя здивовано подивився на мене і пішов до дошки. Там він зробив розбір нескладного речення. Я поставив йому трійку. Після уроків учень зустрів мене на коридорі і попросив дозволу розпочати нового зошита, бо старий, буцімто, дуже пом'ятий. Я дозволив.

На наступному уроці я, як завжди, перевіряв виконання домашнього завдання.

— Подивіться зошита в Петі Квочки, — чую рекомендації учнів.

— Він сам мені покаже, — голосно відповідаю.

Петя мовчки подає мені свого зошита. Я піднімаю зошита над головою: "Бачите, а ви казали, що у Петі немає зошита!".

Коли через кілька секунд я заглянув у зошит, то побачив, що учень виконав лише частину завдання, та й ту неохайно... Але я сказав, звертаючись до Петі: "Добре! Молодчина! Тільки треба закінчити вправу":

Петя закінчив вправу, але все ж недбало. Я знову похвалив хлопчика, зробивши зауваження стосовно його недбалого письма.

— Перепишеш вправу і покажеш мені ще раз, тоді я уже поставлю тобі оцінку,

— сказав я спокійно. — Тільки не поспішай.

На другий день учень показав мені переписану вправу з таким виглядом, ніби здійснив героїчний вчинок. Я тут же демонстративно поставив йому "четвірку", Петя обережно взяв зошита, подивився на оцінку і поспішив на своє місце. Цю четвірку за домашнє завдання, напевне, він отримав вперше в житті. Я уважно спостерігав за ним. Хлопчина мовчки переживав радість. Не було сумніву, що він захоче відчутти таку радість не раз. Треба лише допомогти йому в цьому.

Прагнучи не розчарувати мене, Петя почав виконувати домашні завдання. Щоправда він ще не раз "забував" зошита. Однак я наполегливо підкреслював, що навіть думки не допускаю про те, що Петя може обманути мене.

Я розумів його. Моя довіра деякий час була для Петрика нелегким вантажем. Вона одночасно і переобтяжувала і радувала хлопчину. Йому довелося витримати боротьбу із самим собою. І він у цій боротьбі переміг.

1. Які моральні якості вихованця формує педагог своїми діями?

2. Вимоги яких принципів виховання були реалізовані педагогом?

3. До яких методів виховання вдався учитель?

Ситуація 5

У Ніни велика, як на теперішні поняття, сім'я: мати, батько; два брати, дві сестри, бабуся. Ніна найменша: їй дев'ять років. Бабуся найстарша — їй вісімдесят

два роки. Коли сім'я обідає, в бабусі тремтять руки. Всі до цього звикли й намагаються не помічати. А якщо хто-небудь подивиться на бабусині руки й подумає, чому вони тремтять, — руки її починають тремтіти ще дужче. Несе ложку бабуся — ложка тремтить, краплі на стіл капають.

Незабаром день народження Ніни. Мама сказала, що на її іменини буде обід. Вона з бабусею спече великий солодкий пиріг. Нехай Ніна запросить своїх подруг.

Прийшли гості. Мама накриває стіл білою скатеркою. Ніна подумала:

І бабуся сяде за стіл, а в неї руки тремтять. Подруги сміятимуться, розкажуть всім у школі.

Ніна тихенько сказала мамі:

— Мамо, нехай бабуся сьогодні за стіл не сідає...

— Чому? — здивувалася мама.

— У неї руки тремтять... Капає на стіл...

Мама зблідла. Не сказавши ні слова, вона зняла із стола білу скатерку й сховала в шафу.

Мама довго сиділа мовчки, потім сказала:

— У нас сьогодні бабуся хвора. Іменинного обіду не буде.

Поздоровляю тебе, Ніно, з днем народження. Моє тобі побажання: будь справжньою людиною.

Мати знайшла єдину правильну оцінку того зла, яке "прокльонулося" в душі з насіннями егоїзму.

1. Чи правильно вчинила мама по відношенню до Ніни?

2. Який метод використала мама з метою подолання егоїзму дочки?

3. Як би діяли ви у подібній ситуації?

Ситуація 6

Дітей треба вчити поздоровляти, вчити дарувати, але слова вихователя доходять до дитячого серця лише тоді, коли дитина вчиться почувати. У житті бувають обставини, події, явища, коли перед дітьми відкривається грань людських

відносин, що сповнює кожне слово вихователя, батька, матері глибокого змісту, звичайне слово раптом відкривається перед ним незнаним, чудесним відтінком, що зачіпає потаємний особистий світ.

Урок у другому класі Учитель бачить: Галя, життєрадісна, душевно щедра, співчутлива дівчинка, підносить руку.

— Що ти хочеш сказати, Галю? — питає учитель.

— У Марійки братик народився, — говорить Галя і щасливо посміхається, ніби братик народився в неї. Марійка — її подруга. Вони поруч сидять на передній парті біля вікна. Тридцять пар очей з цікавістю подивилися на Марійку...

— У Марійки братик... У Марійки братик... — пошепки рознеслося по класу. Посміхався учитель, посміхалися діти.

— Як це добре! — сказав учитель, підійшов до Марійки і поцілував її. — Поздоровляємо Марійчину маму і Марійчиного тата із сином, а тебе, Марійко, поздоровляємо з братом.

Галя теж обняла й поцілувала Марійку...

— А що значить поздоровляємо? — спитав Микола. В його словах прозвучала задума.

У класі стало тихо. Всі чекали, що скаже учитель.

— Це значить, що в мамі і тата Марійчиних велике щастя.

Народилася людина. Вона принесе щастя багатьом людям:

— у Марійчиної мамі народився син;

— у Марійчиного тата народився син;

— у Марійки народився брат;

— у Марійчиного дідуся народився онук...

— У нас народився новий друг.

Ось скільки людей стали щасливими. Ось чому ми поздоровляємо.

З продовженням людини народжується майбутнє. Він, Марійчин брат, наймолодший серед нас. Ви, хлопчики, станете воїнами, захисниками Вітчизни, а він ще тільки прийде в школу і навчиться писати слово мама... Ми ще не знаємо, ким стане брат Марійчин; у нього немає ще імені... Ким би він не став —

хліборобом на землі своїх предків чи космонавтом, муляром чи пастухом, садівником чи токарем, — мама вкладе в нього всі найкращі сили свого духу й доб'ється того, що він стане вірним сином своєї Вітчизни. Ось чому ми поздоровляємо.

Так треба вчити дітей відчувати. У цьому щирому зверненні вчителя до дитячого розуму й почуття кожне слово відкрило свою найтоншу грань, тому що вчитель і діти, образно кажучи, з однієї точки побачили світ, пережили однакове здивування і захоплення величчю, неповторністю миті.

1. *Які якості дітей намагається формувати учитель таким чином?*
2. *Які методи виховання використовує педагог?*
3. *Чи варто витратити час уроку на такі справи?*

Ситуація 7

Ганна Іванівна була суворим, вимогливим завучем. І всі у школі її побоювалися. Вона була непримирима до найменших порушень порядку, частенько дорікала молодій учительці літератури Світлані Миколаївні за надто близьку дистанцію з учнями, за прояв лібералізму. "Дивіться, — попереджувала Ганна Іванівна молоду вчительку, — прийде час, наплачетесь ви зі своїми вихованцями".

Невдовзі у школі трапився такий випадок. На уроці в 10 класі, який вела Ганна Іванівна, учень, глянувши у вікно, сказав:

"Дивіться, як він б'є її — прямо жах!" Учні, які сиділи біля вікна, повернули голови і побачили, що на дорозі застряг віз із дровами і візниця що є сили б'є коня. У руці в нього була товста палиця. Бідна тварина напружувалася з усіх сил, падала, піднімалась, але віз залишався на місці.

— Ви чим зайняті? — суворо сказала учням Ганна Іванівна. — Хто дозволив вам дивитися на вулицю? Як же у вас, одначе, легко відволікається увага будь-якою дрібницею. Пригадайте, що я вам розповідала про великого математика древності Архімеда: він настільки був захоплений розв'язанням на піску геометричної задачі, що навіть не помітив, як у місто увірвалися завойовники.

Один ворожий воїн опинився у його дворі, і що сказав йому вчений? — "Не чіпай моїх кіл!" Тоді воїн завойовників убив Архімеда. У нас же, слава Богу, війни немає, і лише хтось на вулиці стьобає коня, а ви вже готові забути про роботу. Отож, всі дивляться на дошку!

У той же час у 9 класі урок вела Світлана Миколаївна. Вона випадково подивилася у в вікно і побачила, як візниця несамовито бив коня, який уже впав.

— Що він робить? — вигукнула вчителька. — Він же вб'є його.

Всі учні повскакували із своїх місць і обліпили вікно.

— От негідник! — вирвалося в учительки.

— Це Гришка із сусіднього села, — сказав Вася Володій. — Він завжди, коли п'яний, б'є коня.

— Світлано Миколаївно! Можна ми вийдемо і не дозволимо йому бити коня? — попросив Петя Торцов, найбільший і найсильніший учень класу.

— Добре, — сказала Світлана Миколаївна, — та ви можете і допомогти витягти воза, адже вас так багато.

Клас миттю спорожнів. Петя першим підбіг до воза, висмикнув палицю з рук візниці і з силою відштовхнув його набік. Одні хлопці вхопилися за посторонки, інші почали штовхати воза ззаду. Але він не піддавався... Хлопці зняли з воза дрова, та колеса так загрузли в болоті, що і порожнього воза кінь, навіть при допомозі дітей, не міг витягти. Тоді хлопці з допомогою кілків, використовуючи їх як важелі, витягли воза. Кілька хлопців оточили Григорія і почали сварити його за нелюдське ставлення до коня. А Коля Сьоушкін приніс коневі свій сніданок. Школярі повантажили дрова на віз. Григорій дякував хлопцям і обіцяв більше ніколи не бити коня. В цей час задзвонив дзвінок з уроку.

У коридорі Ганна Іванівна зустрілась з Світланою Миколаївною.

— Це ви відпустили учнів з уроку чи вони самі вибігли на вулицю? — запитала завуч.

— Я відпустила.

— Хороша вчителька, хороша! Значить, ви свідомо зірвали урок?

1. Проаналізуйте дії вчительки і завуча в цій ситуації.

2. Формуванню яких моральних якостей вихованців сприяли дії учительки?

Ситуація 8

Учителька історії А.К. завжди відзначалась мажорним тоном в роботі. Це подобалося багатьом учням і навіть колегам. Лише завуч школи час від часу робив їй зауваження:

— Чому це учні на ваших уроках частенько так заразливо сміються? Даремне час витрачаєте, Антоніно Кузьмівно.

— Анекдоти я їм інколи розповідаю, *Сергію* Івановичу. Поставили уроки історії останніми — от і доводиться... А ви приходьте до мене на уроки.

І завуч запланував відвідати серію уроків А.К. 9-й клас. А.К. бадьоро, з посмішкою на обличчі заходить до класу. Це її клас: вона працює тут класним керівником з переходом учнів до четвертого класу. Уже п'ятий урок. Відчувається деяка втома учнів.

— Добрий день, шановні мої! Сідайте. Вітаю вас зі святом!

— Яким? Що ще за свято? — дивуються учні.

— Треба знати. Свято в нашому колективі. У цей день у 1984 році у добрих батьків народився наш Олексій Ткачук. Олексій — від грецького *aiexo* — захисник. Вітаю вас, Олексію, з шістнадцятиріччям, зичу від імені всього нашого дружного класного колективу спортивного здоров'я, високої зрілості і дбайливого ставлення до духовного багатства своїх батьків і багатства всього нашого народу. Віднині ви уже не такий собі підліток, а повнолітній громадянин нашої Вітчизни. А звідси і вимоги до вас інші. Будьте щасливі, Альошо!

Альоша, рослявий, дещо незграбний, зашарілий, стоїть за партою. Всі учні радісно і доброзичливо дивляться на нього. А.К. підходить до нього, тисне руку, злегка обнімає, передаючи цим самим щирість і теплоту. В класі зриваються дружні оплески.

— Тут, Альошо, книга Вам на пам'ять. Це хвилююча розповідь Юрія Бондарева "Гарячий сніг". Вона про юність, яка своєю кров'ю заплатила рахунок за

наше з вами життя. Радісні обличчя учнів із сусідніх і далеких парт привітно посміхаються Альоші. А.К. уже біля дошки.

— То над чим ми працювали дома? — повертає увагу учнів до навчальної роботи.

Учні зразу ж переключилися на історію. Вони налаштовані на працю. Адже вони щойно отримали якийсь особливий заряд людської радості.

Альоша теж заглибився у книгу. Можливо за кілька останніх уроків. Адже він грубуватий, недбайливий у навчанні, схильний до дрібних порушень дисципліни, не завжди справедливий із товаришами. Можливо, сьогодні перелом? Адже уже шістнадцять.

Урок пройшов цікаво. Він був наповнений розумовою енергією учителя і учнів. А.К. ніби за сценарієм розповіла учням дивовижну історію, яка трапилася з одним іноземним послом при російському дворі. Сміялися всі захоплено. Завуч теж не втримався на своєму педагогічному олімпі: сміявся разом з усіма.

1. *З якою метою учителька вдається до таких прийомів?*
2. *Формуванню яких моральних якостей вихованців сприяють дії А.К. ?*
3. *Чи варто побутові справи виносити на уроки?*

Ситуація 9

Сьомий "Б" клас вважався організованим і дисциплінованим колективом. Класний керівник Г.М. працювала із ним з четвертого класу.

Планувався триденний похід по місцях солдатської слави своєї області. І тут Г.М. зіткнулася з цілим рядом непередбачених труднощів: діти часто виявляли слабкість волі у подоланні фізичних і моральних перепон, не змогли виявити самостійності під час організації обіду чи вечері, нічлігу та розв'язання інших побутових питань; вночі ніхто не погоджувався чергувати біля палаток, пояснюючи власною боязливістю, і вчительці доводилося одній виконувати роль вартової; допомогу один одному надавали лише після нагадувань Г.М. Було багато й інших складностей.

Передбачуваний як легкий і захопливий, похід повернувся труднощами й гіркотами для класного керівника.

1. Чим можна пояснити такі наслідки роботи класного керівника?

2. Вимоги якого компоненту виховного процесу недостатньо були реалізовані?

Ситуація 10

В одній студентській групі навчалися два юнаки. Шлях кожного з них до студентської лави був різним.

Микола Л. у два роки залишився без матері, а батька взагалі не знав. Виховувався спочатку по черзі у своїх тіток, а з семи років — у дитячому будинку. Потім профтехучилище, робота слюсарем на заводі в місті металургів, вечірня школа і, накінець, любов до літератури привела його на філологічний факультет педінституту.

Характер у Миколи Л. був крутий, з товаришами інколи виявляв грубощі, нерідко замикався у собі. Проте за всі роки навчання не допустив жодного необдуманого, аморального вчинку, завжди виявляв самостійність, рішучість і наполегливість у досягненні мети. Під кінець третього курсу став визнаним позитивним лідером студентської групи і навіть курсу.

Геннадій С. вступив до інституту зразу після закінчення середньої школи. Один син в сім'ї. Батько — полковник у відставці, мати — лікар. Здібний, начитаний. Але вже з перших тижнів навчання у Геннадія розпочалися суцільні неприємності: то виявив грубість у стосунках з викладачем, то образив свою однокурсницю, то втік з роботи, коли студенти виїздили на сільськогосподарські роботи, то, накінець, напився на залізничному вокзалі і вів себе непристойно зі сторонніми людьми і т. п. Кожного разу, коли його поведінку розглядали на зборах групи, він виказував каяття, навіть плакав, просив вибачення. Однак проходив час і Геннадій знов попадав у яку-небудь неприємну історію, пов'язану навіть з правопорушеннями. Товариші уже говорили: "Доросле дитя знову влипло".

Микола А. закінчив інститут, працював учителем хорошої сільської школи,

пізніше його призначили директором школи, у нього склалася хороша сім'я.

А Геннадієві С. так і не вдалося здобути вищу освіту: за правопорушення його виключили з інституту.

1. Проаналізуйте тенденції поведінки двох юнаків з погляду дії рушійної сили виховання і мотивів діяльності.

2. Назвіть передумови і причини позитивної і негативної поведінки обох юнаків.

Ситуація 11

Ветеран Великої Вітчизняної війни надіслав листа в газету: "Маму свою я не знаю, навіть на фото її не бачив, оскільки ніякої фотографії взагалі не було. Мама померла, коли мені було лише шість місяців. Але за розповідями родичів я уявляв, яка у мене була добра і хороша мама.

А життя моє розпочалося нелегко. Ріс сиротою. Виховувався у дитячому будинку. Потім — війна, народне горе. Усі — на фронт, і я туди ж. Воював у складі інженерно-саперної бригади. Брав участь у боях. Різне було. Одного разу ледь не загинув. А трапилось це зимою на Ленінградському фронті.

Після вдалого штурму Новгороду наша частина вирвалася вперед і опинилась поблизу містечка Медвідь. Тут фашисти намагались затримати наш наступ. Ми зайняли оборону. Навколо ліс і замерзлі болота. Розмістились у наметах на узліссі, виставили бойову охорону.

Ніч була морозна, але я заснув відразу. Міцно сплю і раптом у сні бачу: іде моя мама полем у гарній шалі — висока, красива. Я милуюсь нею, і на душі дуже легко-легко, як у дитинстві буває. Тільки бачу, як мама якась стурбована. Підходить вона близько, нахиляється до мене і шепоче: "Альошко, вставай...". Мені просинатися не хочеться, а вона знову: "Вставай, Альошо!" Відкрив очі — попереду німці на снігу. Схопив автомат, підняв тривогу.

Пізніше виявилось, що в розміщення нашої частини проникла ворожа розвідка — дванадцять осіб. Ми їх відбили... А коли все стихло і бійці дізналися, хто мене розбудив, вони сказали: "Так, мама є мама!" А мені сказали, що з такою мамою, як

моя, я буду довго жити.

Я і живу. Сам давно дідусь. Маю дев'ять онуків, а маму свою люблю і пам'ятаю завжди..."

Ось такий випадок, мало не диво. Між іншим, його не важко пояснити. Чутливо, видно, спав солдат, тому і проснувся раптово, почувши шерхіт.

А як же тоді мама, якої ніколи наяву не бачив, як же її шепіт: "Вставай, Альошко..."?

1. Дайте психолого-педагогічний аналіз цієї ситуації.

2. Оцініть роль почуттів у моральному вихованні особистості.

Ситуація 12

У початкових класах часто вдаються до обговорення казок. Учням після читання казки ставлять запитання:

—Кого із персонажів казки ти вибрав би своїм товаришем і чому?

—Як ти діяв би у подібній ситуації? Чому ти вважаєш, що так краще? (Обирається конфліктна ситуація).

—Чи є у цій казці персонаж, котрому необхідно допомогти? Ти хочеш йому допомогти? Чому? Як би ти це зробив?

—Чи є у казці злі, погані, негативні персонажі казки, яким ти погодився б допомогти стати добрішими? Як би ти це зробив?

—Як ти дізнаєшся про головних персонажів казки?

1.3 якою метою учням ставлять такі запитання? Які знання і якості особистості передбачають сформувати в учнів?

2. Виберіть відому вам казку і складіть систему запитань для учнів, спрямованих на формування моральних уявлень.

Ситуація 13

На очах багатьох батьків, що зустрічали своїх дітей, першокласник, вийшовши

зі школи, ударив дівчинку по голові портфелем.

—Ти що робиш? — схвильовано вигукнула мати цього хлопчини. — Ручка у портфеля зовсім слабенька — відірветься! З чим у школу будеш ходити?

—Хіба так можна, хлопчику? — почулося з усіх боків.

—Нехай не плюється на перерві! — із щирою переконливістю у правоті зробленого відповів хлопчик.

—Бачите, що трапилось, підбадьорена поясненням сина, звернулася його мама до людей: "Він захищався!".

І тут же, заохочуючи, до дитини: "Правильно, сину! Не давай скривдити себе. Наступного разу не буде плюватись. Але портфель усе ж треба берегти". Далі слів не було чути: хлопчик з мамою, взявшись за руки, швидкою ходою попрямували зі шкільного двору.

Останньою залишила територію школи заплакана дівчинка.

1. Дайте педагогічну оцінку цій ситуації.

2. Які моральні якості формуються в учнів у цьому випадку?

3. Якби ви діяли на місці мами цього хлопчика?

4. Визначте свої дії у цій ситуації з позиції учительки класу, в якому вчать хлопчик і дівчинка.

Ситуація 14

"Ви наші контрольні роботи перевірили?" — вигукнув один з учнів, коли вчителька зайшла до класу

Знайома картина — на обличчі дітей нетерпіння.

—Перевірила, — заспокоює дітей вчителька. — Зараз отримаєте зошити.

Кожен учень запитував: "А що мені поставили?"

—Зараз дізнаєтесь.

—П'ятірка є? — допитуються учні.

—Є. Правда, лише одна,

—У Ліди Марченко, — дружно говорять діти. — Вона краще усіх пише перекази.

—Вгадали. Тільки Ліда цього разу допустила помилку.

—Чому ж ви їй поставили "п'ятірку"?

Діти дивилися на вчительку зі здивуванням, адже вона їм говорила, що навіть при одній помилці не можна ставити "5".

—Ліда написала слово "Мама" з великої літери, — пояснила вчителька.

—А-а-а..., — із розумінням пронеслося класом.

1. У чому цінність такого прийому вчительки з погляду формування моральних цінностей дітей?

2. Який метод використала вчителька?

Ситуація 15

Бавлячись, вихованці розібрали старий паркан пристарілої жінки. Вона поскаржилася директору школи. Директор викликав до себе винуватців.

—Добре вчора стомилися? — звернувся він до учнів.

У відповідь — блукаючі погляди, несміливі посмішки.

Після недовгої розмови стало відомо, хто і як проявив себе у цій "операції".

— Ну що ж, хлопці, — підсумував директор, — зробили ви добру справу. Старий паркан дожив свого віку. Коли думаєте завершити роботу? Після уроків зайдіть до завгоспа, скажіть, що я розпорядився видати вам лопати, сокири і цвяхи. Захопіть на всяк випадок дві-три дошки. Там, за сараєм, лежать. Поставте паркан, тільки ж не так, як стояв старий, а рівненько, по шнурку. Десь о сьомій годині вечора я прийду перевіряти.

До вечора хлопці поставили паркан. А через день, за порадою директора, напиляли і накололи сусідці дров, потім пофарбували ворота.

1. На формування яких якостей вихованців були спрямовані дії директора школи?

2. Які методи виховання були використанні директором у цій ситуації?

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

НАРОДНА МУДРІСТЬ

- Любов, як перстень — не має кінця.
- Щастя той здобуває, хто в праці розуму набуває.
- Щастя мужніх знаходить.
- Щасливий і голі скелі озеленить.
- Хто гониться за щастям без голови, той наздоганяє біду.
- Вередливий у дитинстві — потворний у старості.
- Мораль чиста — краще всякого намиста.
- Поганому виду нема стиду.
- Не копай другому яму, бо сам упадеш.
- Гідність людини визначають її вчинки.
- Правда світліша за сонце.
- Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога.
- Де совість, там і любов.
- Догоджай не людям, а совісті своїй.
- Страшно буває тому, в кого совість нечиста.
- Сумління — найкращий порадник.
- У кого совісті нема — нема й сорому.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
- З честю пройдеш цілий світ, без честі — й ні до сусід.
- Кому честь, тому й слава.
- Хто честі не має, ані сто кувачів йому не прикує.
- Батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю.
- Безчестя гірше смерті.
- Бережи честь змолоду.
- Все з чоловіком вмирає, одна чеснота віки триває.
- За гроші честі не купиш.
- Більше слухай, а менше говори.
- Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

- Говорити і не думати — те саме, що стріляти й не цілити.
- Добре тому жити, хто вміє говорити.
- Договір дорожчий за гроші.
- Знай більше, а менше говори.
- Не місце чоловіка красить, а чоловік — місце.
- Хитра людина в'ється, як хмелина: за що можна вчепиться, за те й держиться.
- Хто шанується, і люди того шанувати будуть.
- Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна ж людина вимагає від інших.

Українські прислів'я

МУДРІСТЬ ІНШИХ НАРОДІВ

Той, хто любить направляти свій розум на пошуки закону свого обов'язку, — близький до науки моральності.

Той, хто намагається виконати свій обов'язок, — близький до людинолюбства, тобто бажати добра усім людям.

Той, хто червоніє за свою слабкість, виконуючи свій обов'язок, — близький до тієї сили душевної, яка необхідна для його виконання.

Китайські прислів'я

* * *

Багатство не в майні, а в таланті.

Перське прислів'я

* * *

Хто відчуває сором, той починає відчувати обов'язок.

Японське прислів'я

* * *

Скромність — прикраса мудрості.

Японське прислів'я

* * *

Чини по відношенню до інших так, як ти бажав би, щоб чинили по відношенню до тебе.

Золоте правило моральності

* * *

Не шукай правди в інших, коли її у тебе немає.

Російське прислів'я

* * *

Краще гірка правда, аніж солодка брехня.

Російське прислів'я

* * *

У кого правди немає, у того й добра мало.

Російське прислів'я

* * *

Совість — це глядач і суддя доброчинства.

Античний афоризм

* * *

Щоб бути вільним, треба підкорятися законам.

Античний афоризм

* * *

Велике місто — велика самотність.

Античний афоризм

* * *

Сам себе не поважаєш – й інші не будуть тебе поважати.

Японське прислів'я

* * *

Для себе жити — тліти, для сім'ї — горіти, а для народу — світити.

Російське прислів'я

* * *

Скромність — це не лише орнамент, але й охоронець добродітності.

Д. Адрісон

* * *

Скромність — середина між безсоромністю і сором'язливістю.

Арістотель

* * *

Справедливість є найвеличнішою із добродітностей, більш дивною і блискучою, аніж вечірня чи ранкова зірка; тому-то ми й говоримо прислів'ям: "У справедливості містяться усі добродітності".

Арістотель

* * *

Совість — це праведний суд доброї людини.

Арістотель

* * *

Не розум — начало і керівник добродітності, а швидше, порух почуттів. Спочатку має виникнути певний неусвідомлений потяг до прекрасного — як це і буває, а потім уже розум виголошує вирок і судить.

Арістотель

* * *

... Властивість добродітності полягає, швидше за все, в тому, щоб робити добро, а не приймати його, і в тому, щоб здійснювати більше добрих вчинків, аніж в тому, щоб не здійснювати негідних.

Арістотель

* * *

... Природа... дала людині в руки зброю — розумову і моральну силу, а ними можна користуватися як завгодно. Тому людина, позбавлена добродітності, виявляється істотою нечесливою і дикою, низькою у своїх статевих і смакових потребах.

Арістотель

* * *

Незрівнянний дар — мужня стійкість душі. З нею в житті нічого не страшно.

Архілос

* * *

Скромність — мати великих діянь.

О. де Бальзак

* * *

Правда — ніби гірке питво, неприємне на смак, зате відновлює здоров'я.

О. де Бальзак

* * *

Наша совість – суддя непогрішний, поки ми не вбили її.

О. де Бальзак

* * *

Любов поєднує в собі усі добрі якості людини.

О. де Бальзак

* * *

Багато хто, думаючи, що вони зможуть усе купити за свої багатства, самі передусім продали себе.

Ф. Бекон

* * *

Мати багатство дуже добре, коли воно послуговує нам, і дуже погано, коли воно панує над нами.

Ф. Бекон

* * *

Подружняя любов творить людський рід, дружняя любов удосконалює його, а розпусна любов його розбещує і принижує.

Ф. Бекон

* * *

Ніщо, окрім смерті, не може примирити заздрість із добродійністю.

Ф. Бекон

* * *

Я не знаю інших ознак переваги, окрім доброти.

Л. ван Бетховен

* * *

Почуття — це моральна сила, яка інстинктивно, без допомоги розуму виносить судження про все, що живе...

П.-С. Бажани

* * *

Не забувай обов'язку - це єдина музика. Життя і пристрасті без обов'язку немає.

О.О. Блок

* * *

Заздрість не вміє ховатися: вона звинувачує і засуджує без доказів, збільшує недоліки, називає злочином незначну помилку. Вона з тупою люттю накидається на найбільш незаперечні достоїнства.

Л. Вовенгарг

* * *

Торгуючи честю, не розбагатієш.

Л. Вовенгарг

* * *

Той, хто вимагає плати за свою чесність, найчастіше продає свою честь.

Л. Вовенгарг

* * *

Любов — найсильніша з усіх пристрастей, тому що вона одночасно оволодіває головою, серцем і тілом.

Вольтер

* * *

Честь — це діамант на руці у добродійності.

Вольтер

* * *

Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів.

Вольтер

* * *

Честь — це мужня сором'язливість.

А.-В. де Вінї

* * *

Любов ніколи не вимагає, вона завжди дає. Любов завжди страждає, ніколи не протестує, ніколи не мстить за себе.

М.-К. Ганді

* * *

Щоб мій вчинок мав моральну цінність, з ним має бути пов'язане моє переконання. Аморальним є робити щось із остраху перед покаранням або для того, щоб викликати в інших хорошу думку про себе.

Г.-В.-Ф. Гегель

* * *

Що є обов'язок? Поки що у нас немає іншої відповіді, окрім цієї: звершувати належне і турбуватися про власне благополуччя та про благополуччя інших.

Г.-В.-Ф. Гегель

* * *

Людина змушена боротися з необхідністю, яка встановлена природою.

Є моральний обов'язок — завоювати самостійність за допомогою своєї діяльності і розуму.

Г.-В.-Ф. Гегель

* * *

З усіх зобов'язань по відношенню до інших найпершим є правдивість у словах і ділах.

Г.-В.-Ф. Гегель

* * *

По відношенню до своїх друзів необхідно бути якомога менш обтяжливим. Делікатніше за все — не вимагати від своїх друзів ніяких послуг.

Г.-В.-Ф. Гегель

* * *

Слово "добročинність" стосується як розсудливості, так і мужності та милосердя і має невизначене, розмите значення. Все ж воно завжди викликає в голові невиразну ідею про деяку якість, яка корисна для суспільства.

К.-А. Гельвецій

* * *

Хто правдивий до себе та до інших і завжди залишається таким, той володіє кращими якостями великих талантів.

Й.-В. Гете

* * *

Поведінка — це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя.

Й.-В. Гете

* * *

Обов'язок — це любов до того, що сам наказуєш собі.

Й.-В. Гете

* * *

Людина без серця — безстороння машина мислення, яка не має ні сім'ї, ні товариша, ні батьківщини; серце складає чудову і невід'ємну основу духовного розвитку.

О.І. Герцен

* * *

Найкраще, чого досягла людина, це вміння любити жінку і вклонятися її красі.

Максим Горький

* * *

Без совісті, маючи й великий розум, не проживеш.

Максим Горький

* * *

Вищий суд — совість.

В.-М. Гюго

* * *

Здатність червоніти — найхарактерніша і найбільш людська з усіх людських якостей.

Ч.-Р. Дарвін

* * *

Люди з сильним і великодушним характером не змінюють настрою залежно від свого благополуччя або горя.

Р. Декарт

* * *

Свобода не в тому, щоб стримувати себе, а в тому, щоб володіти собою.

Ф.М. Достоевський

* * *

Ніякою наукою не побудуєте суспільства, якщо немає благородного матеріалу, живої і доброї волі, аби жити чесно і з любов'ю. Наука вкаже на вигоди і докаже лише, що вигідніше передусім бути чесним.

Ф.М. Достоевський

* * *

Не сильні кращі, а чесні. Честь і власна гідність — сильніші понад усе.

Ф.М. Достоевський

* * *

Людина повинна бути володарем своєї волі і рабом своєї совісті.

М фон Ебнер-Ешенбах

* * *

Найважливіше із людських зусиль — прагнення до моральності. Від неї залежить наша внутрішня стійкість і наше існування. Тільки моральність у наших вчинках надає краси нашому життю. Зробити її живою силою і допомогти погідно усвідомити її значення — головне завдання освіти.

А. Ейнштейн

* * *

Моральні якості визначної особистості мають, можливо, більше значення для даного покоління і всього ходу історії, аніж чисто інтелектуальні досягнення. Останні залежать від величі характеру набагато більше, аніж це прийнято вважати.

А. Ейнштейн

* * *

У кінцевому результаті основою усіх цінностей слугує моральність.

А. Ейнштейн

* * *

Наш час відзначений небувалими успіхами наукового пізнання. Як не радіти цьому? Але не можна забувати, що знання і майстерність самі по собі не зможуть привести людей до щасливого і гідного життя. У людства є всі підстави ставити провісників моральних цінностей вище, аніж відкривачів наукових істин.

А. Ейнштейн

* * *

Шляхетна людина передусім зайнята мудрістю і дружбою: одна з них є благо смертне, друга — безсмертне.

Епікур

* * *

Будьте всі однодумні, спочутливі, братолюбні, милосердні, покірливі. Не платіть злом за зло, або лайкою за лайку, навпаки — благословляйте, знаючи, що на це вас покликано, щоб ви успадкували благословення.

Бо хто хоче любити життя та бачити добрі дні, нехай стримає свого язика від лихого та уста свої від говоріння підступу. Ухиляйся від злого та добре чини, шукай миру й женися за ним.

Євангеліє

* * *

Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить.

Євангеліє

* * *

Не обманюйтеся, бо що тільки людина посіє, то сама й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа — пожне життя вічне. А роблячи добре, не знуджуймося, бо часу свого пожнемо, коли не ослабнемо. Тож тому, поки маємо час, усім робимо добро.

Євангеліє

* * *

Стережися молодечих пожадливоростей, тримайся правди, віри, любові, миру...

А від нерозумних та від невчених змагань ухиляйся, знаючи, що вони родять сварки.

Євангеліє

* * *

Також не судіть, щоб не суджено й вас; і не осуджуйте, щоб і вас не осуджено; прощайте, то простять і вам, давайте — і дадуть вам; мірою доброю, натоптаною, струснутою й переповненою вам у подолок дадуть. Бо якою ви мірою міряєте, такою відмірять і вам.

Євангеліє

* * *

Люби господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього як самого себе.

Євангеліє

* * *

Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас у одежі овечій, а всередині — хижі вовки.

Євангеліє

* * *

Просіть — і буде вам дано, шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам; бо кожен, хто просить — одержує, хто шукає — знаходить, а хто стукає — відчинять йому.

Євангеліє

* * *

Не давайте святого псам, і не розсипайте перел своїх перед свинями, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас.

Євангеліє

* * *

Хто просить у тебе — то дай, а хто хоче позичити в тебе — не відвертайсь від нього.

Євангеліє

* * *

Якщо ви приховаєте правду і закопаєте її в землю, вона обов'язково виросте і набуде такої сили, що одного разу, коли вона вирветься, то змете все на своєму шляху.

Е. Золя

* * *

Брехня робить людину предметом загального презирства; це — засіб позбавити її самої поваги і тієї віри, яку кожен повинен жити до себе...

I. Кант

* * *

Закон, який живе в нас, називається совістю. Совість є, власне, відповідність ваших вчинків цьому закону.

I. Кант

* * *

Мораль є вчення не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя.

I. Кант

* * *

Сором'язливість являє собою деяку таємницю природи для обмеження надмірного захоплення; йдучи за покликом природи, вона завжди узгоджується з добрими, моральними якостями, навіть коли вона надмірна.

I. Кант

* * *

Дві речі наповнюють душу завжди новим і сильнішим здивуванням і шанобливістю, що частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, — це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені.

I. Кант

* * *

Гідна людина не та, у якої немає недоліків, а та, у якої є гідність.

В.О. Ключевський

* * *

Справедливість — привілей обраних натур, правдивість — обов'язок кожної порядної людини.

В. О. Ключевський

* * * *

Володіти собою настільки, щоб поважати інших, як самого себе, і чинити з ними так, як ми бажаємо, щоб з нами чинили, — ось що можна назвати людинолюбством.

Конфуцій

* * *

Коли визначиться погляд на речі, то будуть набуті знання; коли будуть набуті знання, то воля буде прагнути до правди; коли прагнення волі задовольняються, то серце стане добрим; коли серце стане добрим, то буде набути моральний погляд на речі, які ведуть до добродійності.

Конфуцій

* * *

Щастя у своєму повному обсязі є найвище задоволення, на яке ми здатні, а нещастя — найвище страждання.

Дж. Локк

* * *

Достойна людина повинна остерігатися трьох речей: в юності, коли життєві сили ще вирують, — остерігатися чуттєвості; в зрілі роки, коли життєві сили зміцніли, — остерігатися чвар; у старості, коли життєві сили ослабли, — остерігатися скупості.

Конфуцій

* * *

Не поговорити з людиною, з якою варто поговорити, — означає втратити людину. А говорити з людиною, з якою говорити не варто, — означає втрачати слова. Мудрець не втрачає людей і не втрачає слів.

Конфуцій

* * *

Чи можна на зло відповідати добром? А чим же тоді відповідати на добро? На зло треба відповідати справедливістю, а на добро — добром.

Конфуцій

* * *

Якщо людина тверда, рішуча, добродушна і скупа на слова, вона близька до істинної людяності.

Конфуцій

* * *

Виходячи з воріт, тримай себе так, ніби зустрічаєш дорогих гостей. Поводься з людьми так, ніби твориш разом з ними великий обряд. Чого собі не хочеш — не роби й іншим. Не буде тоді незадоволення ні в державі, ні в сім'ї.

Конфуцій

* * *

Стримувати себе і чинити порядно — ось що таке істинна людяність. Бути людяним чи не бути — залежить лише від самого себе, — хіба може це залежати від інших?

Конфуцій

* * *

Щоб досягти моральної досконалості, треба передусім турбуватися про душевну чистоту. А душевна чистота досягається тільки у тому випадку, коли серце шукає правди і воля прагне до святості. Але все це залежить від істинних знань.

Конфуцій

* * *

Якщо ви вмiєте відчувати радість дитини і її силу, то повинні знати, що найвища радість — переборених труднощів, досягнутої мети, розкритої таємниці, радість тріумфу і щастя самостійності; оволодіння і володіння.

Я. Корчак

* * *

Розвиток етики можна показати не тільки через філософські, але й через екологічні поняття. Етика в екологічному розумінні — це обмеження свободи дій у боротьбі за існування.

О. Леопольд

* * *

Основа усякої добродієності і усякої гідності полягає у здібностях людини відмовлятися від задоволення своїх бажань, коли розум не схвалює їх.

Дж. Локк

* * *

Мужність — охорона й опора всіх інших добродієностей, і той, хто позбавлений мужності, навряд чи зможе бути твердим у виконанні обов'язку і виявить усі якості насправді гідної людини.

Дж. Локк

* * *

Заздрість є занепокоєння душі, яке викликане усвідомленням того, що бажаним нам благом заволодів інший, який, на нашу думку, не повинен володіти поперед нас.

Дж. Локк

* * *

Неввічливість між рівними некрасива, з боку ж начальника вона є тиранія.

Лопе де Вега

* * *

Хоробрий не той, хто не боїться, а той, хто уміє перебороти свій страх. Іншої хоробрості й бути не може.

А.С. Макаренко

* * *

Молода людина ніколи не буде любити свою наречену і дружину, якщо вона не любила своїх батьків, товаришів, друзів. І чим ширше коло цієї нестатевої любові, тим благороднішою буде і любов статева.

А.С. Макаренко

* * *

У дружбі немає ніяких розрахунків, окрім неї самої.

М. де Монтень

* * * *

У тварин є та благородна особливість, що лев ніколи не стане з легкодушності рабом іншого лева, а кінь — рабом іншого коня.

М. де Монтень

* * *

Перша ознака псування суспільних норів — це зниження правди, бо правдивість лежить в основі будь-якої доброчинності.

М. де Монтень

* * *

Тому, хто не опанував науки добра, будь-яка інша наука лише зашкодить.

М. де Монтень

* * *

Заздрісник сам собі ворог, тому що страждає від зла, яке сам заподіяв.

Ш.-Л. Монтеск'є

* * *

Природа діє завжди повільно і... бережно: її дії ніколи не бувають насильницькими. Навіть у своїх продуктах вона вимагає помірності; чинити за правилами і розмірно; якщо її примушують, вона швидко виснажується і всю силу, яка залишилася, спрямовує на те, щоб зберегти себе, зовсім втрачаючи при цьому свою продуктивну здатність і творчу могутність.

Ш.-Л. Монтеск'є

* * *

Благородство складається із добродушності і надлишку довіри.

Ф. Ніцше

* * *

Гірка правда завжди краще солодкої брехні.

М.О. Островський

* * *

Совість — краща повчальна книга з усіх, які ми маємо; до неї необхідно якомога частіше заглядати.

Б. Паскаль

* * *

Природа буде впливати на нас з усією силою лише тоді, коли ми внесемо у відчуття її своє людське начало, коли наш душевний стан, наша любов, наша радість або смуток будуть у повній з нею відповідності і не можна буде відокремити свіжість ранку від світла любих очей і розмірений шум лісу від розмірковувань про прожите життя.

К.Г. Паустовський

* * *

У кінцевому рахунку порядок, і лише порядок, забезпечує свободу. Безпорядок забезпечує рабство.

Ш. Пегі

* * *

Однаково небезпечно і божевільному вручать меч, і безчесному — владу.

Піфагор

* * *

Усі, хто готуються бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми.

М.І. Пирогов

* * *

Із розсудливості та скромності, у поєднанні з мужністю може виникнути третя добродієвість — справедливість.

Платон

* * *

Честь наша полягає в тому, щоб наслідувати краще і поліпшувати гірше, якщо воно ще може стати більш досконалим.

Платон

* * *

Ніщо так не сприяє людській доброчинності, як законодавство та основи держави.

Платон

* * *

Честолюбство великого розуму в кращому випадку негативне. Він бореться, трудиться, творить не тому, що прагне до зверхності, але тому, що нестерпно бути перевершеним, відчуваючи у собі сили перевершити.

Е.А. По

* * *

Охороняти природу — означає охороняти Батьківщину.

М.М. Пришвін

* * *

Правда — це перемога совісті в людині.

М.М. Пришвін

* * *

Нехтувати судом людей неважко, нехтувати судом власним — неможливо.

О.С. Пушкін

* * *

Я настільки переконаний у тісному зв'язку між моральністю людини і гуманним ставленням до тварин, що завжди буду схилитися перед законодавством, яке першим створить систему законів, що захищатимуть тварин від поганого і жорстокого ставлення.

Б. Раш

* * *

Свідома дисципліна — хіба це не є справжня свобода?

М.К. Реріх

* * *

Брехня розбещує того, хто нею користується, значно раніше, ніж губить того, проти кого вона спрямована.

Р. Роллан

* * *

Добро — не наука, воно — дія.

Р. Роллан

* * *

Благочинність любові не лише в тому, що вона навіює нам віру в іншу людину, але і в тому, що ми знаходимо віру в себе.

Р. Роллан

* * *

Найбільші вчинки батьківщини добродійства були здійснені завдяки любові до Батьківщини.

Ж.-Ж. Руссо

* * *

Проти всього можна вистояти, але не проти добра.

Ж.-Ж. Руссо

* * *

Брехати самому собі для своєї вигоди — підробка, брехати для інших — підлог, брехати для того, щоб нашкодити, — наклеп.

Ж.-Ж. Руссо

* * *

Сором є найдорогоцінніша здатність людини ставити свої вчинки відповідно до вимог тієї вищої совісті, яку заповідало історією людства,

М.Є. Салтиков-Щедрін

* * *

Той хто робить добро іншому, робить найбільше добра самому собі — не тому, що йому буде за це винагорода, а тому, що усвідомлення зробленого добра дає уже велику радість.

Л.А. Сенека

* * *

Жити щасливо і жити у злагоді з природою — одне і те ж.

Л.А. Сенека

* * *

Кохати — це означає дивитися не одне на одного, а дивитися разом в одному напрямку.

А. де Сент-Екзюпері

* * *

Ніщо не коштує нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість.

С.М. де Сервантес

* * *

Що може бути гірше за людину, яка володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця? Вона усі свої знання застосовує для зла.

Г.С. Сковорода

* * *

Існує внутрішня мужність — мужність совісті, яке виявляється в чесності, самовідданості, у сміливості робити те, що ми вважаємо правильним наперекір усім людським пересудам. Відмітною рисою такого роду мужності є велич душі.

С. Смайлс

* * *

Багатство і знатність не приносять ніякого достоїнства...

Сократ

* * *

Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну.

В.М. Сосюра

* * *

Душі перемагають не зброєю, а любов'ю і великодушністю.

Б. Спіноза

* * *

Прагнення робити що-небудь або не робити лише заради того, щоб сподобатись іншим людям, називається честолюбством.

Б. Спіноза

* * *

Заздрість є ненависть, оскільки вона діє на людину так, що та відчуває незадоволення від чужого щастя, і навпаки — знаходить задоволення у чужому нещасті.

Б. Спіноза

* * *

Доброта і скромність — ось дві якості, які ніколи не повинні були б стомлювати людину.

Р.Л. Стівенсон

* * *

Без самоповаги немає моральної чистоти і духовного багатства особистості. Повага до самого себе, почуття честі, гордості, гідності — це камінь, на якому відточується витонченість почуттів.

В. О. Сухомлинський

* * *

Добрі почуття, емоційна культура — це осереддя людяності.

В.О. Сухомлинський

* * *

Безстрашність — це очі людського благородства. Безстрашна людина бачить добро і зло не лише очима, але й серцем.

В.О. Сухомлинський

* * *

Любов — це квіти моральності; немає у людини здорового морального кореня — немає і благородної любові.

В.О. Сухомлинський

* * *

Справжня любов народжується лише в серці, яке пережило турботи про долю іншої людини.

В.О. Сухомлинський

* * * *

Емоційний стан радощів, які нам необхідно утверджувати в кожній особистості і в колективі, — це радість турботна і дбайлива.

В. О. Сухомлинський

* * *

Совість — це емоційний страж переконань.

В. О. Сухомлинський

* * *

Моральне невігластво і дикість у сфері любові приносять нашому суспільству величезну шкоду. Той, хто вважає любов лише задоволенням, породжує горе, нещастя, сльози.

В. О. Сухомлинський

* * *

Любов - найбільш інтимне і недоторкане почуття. Бережіть таємниці любові.

В. О. Сухомлинський

* * *

Без яскраво вираженого особистого втілення в праці, без матеріалізації у праці духовного світу особистості немає почуття особистої честі і гідності.

В. О. Сухомлинський

* * *

Щоб не закрити радість буття, не заглушити оптимістичного світосприйняття, треба володіти умінням стримувати бажання.

В. О. Сухомлинський

* * *

Навіть з егоїстичних міркувань людина повинна приборкати свої пороки, іншими словами — зберігати норми моральності.

Р. Тагор

* * *

Потонувши в насолодах, ми перестаємо відчувати будь-яке задоволення.

Р. Тагор

* * *

Треба користуватися будь-якою нагодою, щоб принести людям радість, але людям треба також прагнути до того, аби радували їх не дрібниці, а важливі речі.

Л.М. Толстой

* * *

Не вірте словам ні своїм, ні чужим, вірте лише вчинкам і своїм і чужим.

Л.М. Толстой

* * *

Істинне співпереживання розпочинається лише тоді, коли, поставивши себе подумки на місце того, хто страждає, відчуваєш дійсне співпереживання.

Л.М. Толстой

* * *

Насильство не можна регулювати і стримувати в певних рамках. Якщо тільки допустити насилля — воно завжди перейде межі, які ми хотіли б встановити для нього.

Л.М. Толстой

* * *

Добра справа здійснюється завжди із зусиллям, але коли зусилля повторено декілька разів — та ж справа стає звичкою.

Л.М. Толстой

* * *

Наші моральні почуття так переплітаються з розумовими силами, що ми не можемо зачепити одних, не зачепивши й інших. Великий розум, одного разу спотворений, є вічним прокляттям землі.

Л.М. Толстой

* * *

Для того, щоб знати, що морально, треба знати, що аморально; для того, щоб знати, що робити, треба знати, чого не треба робити.

Л.М. Толстой

* * *

В аморальному суспільстві усі винаходи, що посилюють владу людини над природою, — не лише не благо, але й безсумнівне та очевидне зло.

Л.М. Толстой

* * *

Треба бути обережним, розпалюючи у собі марнославство похвалою. Страшенно зростає вразливість, хворобливість.

Л.М. Толстой

* * *

Властивість мудрої людини полягає в трьох речах: перше — робити самому те, що вона радить робити іншим, друге — ніколи не діяти несправедливо і третє — терпляче зносити слабкості людей, які оточують її.

Л.М. Толстой.

* * *

Найпростіше й найкоротше правило моральності полягає в тому, щоб примусити служити собі інших якомога менше й служити іншим якомога більше. Якомога менше вимагати від інших і якомога більше давати іншим.

Л.М. Толстой

* * *

Чим людина розумніша і добріша, тим більше вона помічає добра в людях.

Л.М. Толстой

* * *

Жалісливе ставлення до тварин так тісно пов'язане з добротою характеру, що можна впевнено стверджувати, що не може бути добрим той, хто жорстокий до тварин.

Л.М. Толстой

* * *

Замилування і захоплення, які ми відчуваємо, спостерігаючи природу, це спогади про ті часи, коли ми були тваринами, деревами, квітами, землею. Точніше, це — усвідомлення єдності з усім, що приховане від нас часом.

Л.М. Толстой

* * *

Рух до добра людства здійснюється не мучителями, а мучениками.

Л.М. Толстой

* * *

Усі люди, які зайняті істинно важливою справою, завжди прості, тому що не мають часу придумувати зайве.

Л.М. Толстой

* * *

Ніщо так, як простота, не сприяє зближенню людей.

Л.М. Толстой

* * *

Сором перед людьми — хороші почуття, але краще за все сором перед самим собою.

Л.М. Толстой

* * *

Любов є сила життя. Любов є правило для виконання усіх правил.

Л.М. Толстой

* * *

Марнославство видається якоюсь недозрілою любов'ю до слави, якимось самолюбіванням, перенесеним у думку інших — він любить себе не таким, яким він є, а яким він видається іншим.

Л.М. Толстой

* * *

Совість є пам'ять суспільства, яка засвоюється окремою особою.

Л.М. Толстой

* * *

Простота є головною умовою краси моральної.

Л.М. Толстой

* * *

Людина є дріб. Чисельник, це — порівняно з іншими — достоїнство людини; знаменник — це оцінка людиною самої себе.

Збільшити свій чисельник — свої достоїнства, не підвладні людині, але кожен може зменшити свій знаменник — свою думку про самого себе, і цим наблизитися до досконалості.

Л.М. Толстой

* * *

Людина може служити поліпшенню суспільного життя не лише у тій мірі, в якій вона у своєму житті виконує вимоги своєї совісті.

Л.М. Толстой

* * *

Совість є той вищий закон всього живого, який кожен усвідомлює в собі не лише визнанням прав цього живого, але любов'ю до нього.

Л.М. Толстой

* * *

Є два бажання, виконання яких може сприяти справжньому щастю людини, бути корисним і мати спокійну совість.

Л.М. Толстой

* * *

Милосердя полягає не стільки у матеріальній допомозі, скільки у духовній підтримці ближнього. Духовна ж підтримка передусім полягає в тому, щоб не осуджувати ближнього і поважати його людську гідність.

Л.М. Толстой

* * *

Справедливість є крайня міра добродетності, до якої зобов'язаний будь-хто. Вище її — сходинки до досконалості, нижче — порок.

Л.М. Толстой

* * *

Брехня перед іншими лише заплутує справу і віддаляє рішення; але брехня перед самим собою, що сприймається за правду, губить все життя людини.

Л.М. Толстой

* * *

Доброта — це єдиний одяг, який ніколи не старіє.

Г.-Д. Торо

* * *

У всіх є один якір, з якого, якщо сам не захочеш, ніколи не зірвешся: почуття обов'язку.

І.С. Тургенєв

* * *

Привчивши дитину входити в душевний стан інших людей, ставити себе на місце скривдженого й відчувати те, що він має відчувати, — означає дати дитині всю розумову можливість бути справедливою.

К.Д. Ушинський

* * *

Моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж приносять користі... Мораль не у словах, а в самому житті родини, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в її душу.

К.Д. Ушинський

* * *

Моральна досконалість... залежить не від природи, а лише від волі, вона є досконалість волі...

Л. Фейєрбах

* * *

Людська сутність наявна лише у спілкуванні, в єдності людини з людиною, у єдності, яка спирається лише на реальність відмінності між Я і Ти.

Л. Фейєрбах

* * *

Від сили — правдивість наша, від слабкості — брехливість наша.

А. Фірдоусі

* * *

Усі люди помиляються, але лише великі люди зізнаються у помилках.

Б. де Фонтенель

* * *

Любов до батьків — основа усіх добродійностей.

М. Т. Цицерон

* * *

Моя спокійна совість важливіша для мене, аніж усі пересуди. Для мене моя совість означає більше, аніж думка усіх.

М.Т. Цицерон

* * *

Найкраща прикраса - чиста совість.

А. Швейцер

* * *

Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краї
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Т.Г. Шевченко

* * *

Не дуріте самі себе,
 Учітесь, читайте,
 І чужому научайтесь,
 Й свого не цурайтесь.
 Бо хто матір забуває,
 Того Бог карає,
 Того діти цураються,
 В хату не пускають.

Т.Г. Шевченко

* * *

Любов є животворний вогонь в душі людини, і все, створене людиною під впливом цього почуття, відмічено печаттю життя і поезії.

Т.Г. Шевченко

* * *

Об'єктивно — честь є думка інших про нашу цінність, а суб'єктивно — наш страх перед цією думкою.

А. Шопенгауер

* * *

Найбільш згубна помилка, коли-небудь зроблена у світі, — це відокремлення політичної науки від моральної.

П.Б. Шеллі

* * *

Тверде усвідомлення обов'язку є вінець характеру.

М.В. Шелгунов

* * *

Людина, яка не здатна розуміти усього соціально-економічного значення взаємної солідарності, ніколи не буде насправді вільною, насправді чесною і насправді благородною людиною.

М.В. Шелгунов

* * *

Дружба — це спокійна і тиха прихильність, яка спрямовується і зміцнюється звичкою, що виникає з тривалого спілкування і взаємних зобов'язань.

Д.Юм

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Васянович Г. Етнопедагогіка і морально-етичне виховання учнів / Г. Васянович, П. Черніков. – Чернігів : Прилуки, 1995. – 24 с.
- 2.Вишневський Омелян. Український виховний ідеал і національний характер: (витоки, деформації і сучасні виклики) / Омелян Вишневський. – Дрогобич: вид. Святослав Сурма, 2010. - С. 27-32, 136-140.
- 3.Волкова Н.П. Педагогіка: [навч. посіб.] / Н. П. Волкова. – К. : Академвидав, 2007. – С. 115-119.
- 4.Кузьмінський А.І. Педагогіка / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко [навч. посіб.] – К. : Знання, 2006. – С. 157-174.
- 5.Мосіяшенко В.А. Українська етнопедагогіка: [навч. посіб.]/ В. А. Мосіяшенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 56-65.
- 6.Народна педагогіка: світовий досвід / уклад. : А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К. : Знання-Прес, 2003. – С. 63-92.
- 7.Омеляненко С.В. Педагогіка: / С. В. Омеляненко : тестові завдання : [навч. посіб.] – К. : Знання, 2008. – С. 239-256.
- 8.Омеляненко В.Л. Педагогіка: завдання та ситуації: / В. Л. Омеляненко, А. І. Кузьмінський, Л. П. Вовк . – практ. – К. : Знання-Прес, 2006. – С. 210-234.
- 9.Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Рад.шк., 1985. – С. 192-201.
- 10.Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибр. пед. твори : в 5 т. – т. 2 – К. : Рад. школа., 1976. – С. 294-295, 577-579.
- 11.Фіцула М.М. Педагогіка: [навч. посіб.] / М. М. Фіцула вид. 2-ге, випр., доповн. – К. : «Академвидав», 2006. (Альма-матер) – С. 271-276.
- 12.Щербань П.М. Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки: [навч. посіб.] / П. М. Щербань . – К. : Вища школа, 2006. – С. 100-104.
- 13.Ягупов В.В. Педагогіка : [навч. посіб.] / В. В. Ягупов . – К. : Либідь, 2002. – С. 491- 493.